БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ . ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES
РОДОПСКИ СБОРНИК V . RECUEIL DU RHODOPE V
София, 1983 . Sofia, 1983

ОГЮСТ ВИКЕНЕЛ В РОДОПИТЕ

Борис Дерибеев

От европейските пътешественици, които са преминали през българските земи или са извършили по-значителни проучвания в тях, името на френския учен Огюст Викенел е малко известно. Досега този автор не е превеждан изцяло, а и едва ли това е необходимо, тъй като многобройните му публикации на геолог, картограф и метеоролог са загубили значението си, след като описаните от него територии на Балканския полуостров в по-ново време са изследвани с далеч по-ефективни методи и технически средства.

Описанията, които ни е оставил Викенел, имат значителна стойност в онази си част, която се отнася до икономиката, бита и социалния живот на проучените от него територии. По тази причина от мозаичната структура на съчиненията му, изпълнени с най-различни сведения, извлякохме това, което ни интересува, за да уплътним картината на народностния живот в земите, населявани от българите и балканските им съседи.

В настоящите материали представяме откъси от труда на Викенел „Пътуване в Европейска Турция. Физическо и геологическо описание на Тракия“[1]. Част от това обемисто двутомно съчинение е посветена на описания от всякакъв род на Родопите и на връзките на тази планина с прилежащите ѝ равнини. Сам Викенел обяснява интереса си към Родопите по следния начин:

„Обширният масив, включен в тези граници (Струма—Егейско море—Марица б. пр.), който ние означаваме с името система на Родопа, беше истинска тера инкогнита; защото дотогава се задоволяваха да следват очертанията му, без никога да проникват във вътрешността. Поради важността на тази естествена крепост на Тракия ние ѝ посветихме пет месеца, за да я кръстосаме по всички направления, да дадем физическото ѝ описание толкова точно, колкото може да се направи от отделен пътешественик, разчитайки на собствените сили.“

От казаното следва, че Викенел е отдавал особено значение на своите проучвания в Родопите и, което е по-важно за нас, до 1847 г. той е единственият европейски пътешественик, направил сериозни проучвания в тях.

Огюст Викенел е роден на 5. III. 1800 г. в Сир ле Мело, департамента Оаз. През 1818 г. завършва колежа Сен Барб. От 1833 г. е член на Геологическото дружество на Франция и след редица проучвания в родината си през 1836 г.

[1] Voyage dans la Turqui d'Europe. Description physique et geologique de la Thrace. Paris, 1868.

заедно с Ами Буе и Монталанбер извършва първите си пътувания в Сърбия, Горна Мизия и Македония. В 1838 г. заедно с Ами Буе Викенел е в Албания, Епир и Тесалия. През 1842 и 1846 г. той публикува „Дневник за едно пътуване в Европейска Турция“ с две геоложки и географски карти. Тези карти, съставени с помощта на полковник Лапи, наред със съпътствуващите ги материали допълват съчинението на Ами Буе от 1840 г.

В началото на 1847 г. Викенел е в Цариград, за да изпълни, както сам се изразява, „една особена мисия“ на министъра на народната просвета на Франция. Характера на тази мисия откриваме в споменатия труд и в картите на Тракия. Мисията му е имала някаква връзка с картографската служба на френския генерален щаб; по различни поводи се споменава името на полк. Лапи и на г-н Шарл, „географ, прикрепен от много време към бюрото на полковник Лапи и свикнал да работи под неговите заповеди“. Част от мисията му, от друга страна, е свързана с главния директор на тютюните в Париж, за когото е предназначен и публикуваният в т. II „Доклад за производството, износа, местната консумация, обработването и търговията с тютюни в провинциите на Европейска Турция, разположени около Родопските планини и във вътрешността на този масив“.

От 20. V. 1847 г. Викенел пътува. Той проучва платото между Странджа, Егейско и Мраморно море, долното течение на р. Марица, кръстосва Рило-Родопския масив и свързаните с него равнини, спуска се по течението на Струма. Пътуването му завършва на 2. I. 1848 г.

От 1855 г. започва печатането на голямото съчинение на Викенел „Пътуване в Европейска Турция“ с атлас от 34 карти. В първия том (636 страници-, отпечатан приживе от Викенел, 23 глави са посветени на историята на Осман) ската империя, на населението, администрацията, религията, образованието, земеделието, промишлеността, търговията и пр. Към този том е и приложението, с което Викенел се опитва да даде преценки на „общата история на славянските народи и техните съседи турците и финландците“. Този антируски. и антиславянски „апендикс“ въпреки претенциите му е лишен от научна стойност.

На 8. II. 1869 г. Викенел умира. Неговата съпруга организира отпечатването на втория том. Останалите ръкописи на Викенел се обработват, както следва: барометричните наблюдения изчислява Перес; разделите на геологията, палеонтологията и географските маршрути — д'Аршияк. В този том са включени и описанията на някои антични развалини и паметна бележка за тютюна.

От пътуването на Викенел в Европейска Турция остават 20 подробни маршрута, възпроизведени графически върху картни листове с мащаб 1:160 000, събрани след това в географска карта с мащаб 1:1 600 000. Съставена е и географска карта на Тракия и на близките провинции в мащаб 1:800 000, специална карта на Родопите, етнографски и политико-исторически карти, орографски и геологически профили и др.

Освен в посочения труд публикациите на Викенел се появяват в няколко периодически издания: Бюлетин на Геологическото дружество на Франция (1833—1854); Мемоари на Геологическото дружество на Франция (1842—1846); Бюлетин на Географското дружество (1852); Архив на научните мисии (1850).

Представяйки обширния и разнороден труд на Викенел „Пътуване в Европейска Турция“, нашият интерес е насочен главно към описанията, наблюденията и данните на автора за Родопите. Придружен от Калига, ученик в

Галата сарай и негов преводач, и снабден от великия везир Решид паша с пре порьчително писмо, че мисията му е „в интерес на империята“, Викенел съ бира обилни сведения за Турция от средата на XIX в. Но той не прониква дълбоко в социалните и етническите противоречия на империята. Независимо от симпатиите му към османската държава и от убеждението му, че Гюлхан ският хатишериф от 1839 г. е положил добро начало на бъдещото преустрой ство на Турция, наблюдавайки приложението на реформите от местната и централната власт, Викенел достига до редица песимистични заключения. Тези неутешителни изводи се налагат не само от личните му впечатления, но и от контактите му с Клериси, търговец и консулски представител на Франция в Кавала, и Бадети, търговец и консулски агент в Одрин. И двамата го снабдяват с данни за икономиката на Родопската област и със сведения за приложението на реформите.

Личните интереси на Викенел са насочени повече към географското и геологическо описание на областта: измерване на разстоянията, посоките и надморското равнище на маршрутите му. Недостатъчно е вниманието му към живота на населението и етническата характеристика на селищата. У Викенел често се срещат определения като „мюсюлманско село“, „християнско село“, „село с джамия“, без да се уточнява дали селището е обитавано от турци или българи-мохамедани. Той не споменава и за турците-алияни и затова в таблиците за мюсюлманите в Европейска Турция не отбелязва тяхното присъствие и брой. Вероятно, получавайки сведенията си от официални източници, Викенел пренебрегва много факти, които би могъл да почерпи на място в областта.

Съобщенията на Викенел за етническия състав на населението, сравнени с един по късен период, ни изненадват с някои промени, които говорят за усилен процес на миграция и асимилация. Така например в 1847 г. по време на пътуването на Викенел Кърджали и Мастанли (Момчилград) са населени, първият с „българи мюсюлмани и християни“, а вторият — с „мюсюлмани и българи“, а в началото на следващия век тези селища вече имат друг народностен облик. От тази гледна точка дадените по маршрутите на Викенел селища биха били предмет на интересно изследване.

Маршрутите на Викенел очертават сравнително гъста мрежа от съществуващи по онова време пътища в Родопите. Естествено не всички пътища са описани от Викенел, но и представените са ценен материал за проучване на икономическите връзки в областта и комуникациите на планинските райони със заобикалящите ги равнини и разположените в тях центрове: Пловдив, Хасково, Одрин, Димотика, Фере, Гюмюрджина, Драма, Ксанти. Ние не публикуваме маршрутите в отдалечените от Родопите райони, както и някои други, добре известни от по-ранни или по-късни описания. Сметнахме за необходимо обаче да предадем част от тях, които са в сегашните граници на Гърция, тъй като значителен брой от селищата в българската територя на Родопите са били икономически свързани с тези земи.

Маршрутите са означени с номерацията, дадена от Викенел. За да се създаде представа, как Викенел ги описва, ще цитираме изцяло един от тях:

23. От Фере до Пишманкьой. — „Пътува се 7 часа и половина с товарен кон, от които: 2 часа и половина до Балъкьой и 5 часа оттам до Пишманкьой. Първото разстояние преминахме за 1 час и 45 минути, а второто за 5 часа и 35 минути. Вместо да следваме пътя, който се използува обикновено, ние тръгнахме по по-трудни пътища, които ще посочим:

Пътуване на запад—северозапад; хълм, доминиран отдясно от трахитно възвишение — 35 минути.

Слизане на северозапад; поток, който минава през Кючук Окуф — 15 минути.

Преминаване малко, набраздено от долове плато; полите на хълм — 15 минути.

Изкачване на запад; надясно варовито възвишение; слизане на северозапад; Балькьой, малко село, разположено на 149 метра надморска височина при изворите на рекичката Лъджакьой, пред развалините на Траянополис — 40 минути.

Склон; поток, чиито води текат на изток към Буюк Окуф — 20 минути.

Изкачване на север; слизане. . .“

В нашата публикация маршрутите на Викенел са представени със съкращения. Запазено е най-същественото; разстоянията между началния и крайния пункт в часове, селищата по маршрута и тяхната етническа и религиозна характеристика, така както е предадена от автора; състояние на пътя, общото му направление с отбелязаните отляво и отдясно селища и местности, служещи за ориентири; обработваните култури в землищата на населените места и други бележки.

Някои пътища, по които не е преминал, а само са му съобщени, също са дадени — изцяло или със съкращения. Селищата носят наименованията, с които Викенел ги е вписал. В края на раздела има бележки за сегашното им име.

Докладът за тютюневата култура в Родопите е предаден с малки съкращения, главно на онези текстове, които съдържат обикновени технологически данни.

От раздела за административното делене на Османската империя са извлечени само няколко кратки бележки, отнасящи се до Родопската област. Те са допълнени с текст от същия раздел, който обяснява причините за честите промени.

Разделът за състоянието на земеделието е съставен по същите критерии. По необходимост в него и в други раздели са приведени сведения от по-общ характер, за да доизяснят конкретната обстановка в Родопите.

По-големи извадки са направени от общия преглед на Викенел, в който се резюмират резултатите от приложението на реформите на фона на съществуващите условия в Турция и по конкретни примери в Родопите. Наблюдаваните явления Викенел свързва със съществуващите институции и с безсилието на султанската власт да осъществи предвидените в Хатишерифа реформи.

Изцяло са публикувани таблиците за размера на данъците в родопските кази. В таблицата „Цени на някои хранителни продукти през 1847 г. според нашата книга за разходите“ не са намерили място колоните, които дават количествата във френски мерки или френски парични стойности (франк, сантим), за да се избягнат затруднения при разчитането им. В таблицата „Текущи цени на някои хранителни стоки на пазара в Гьолджук“ по същите съображения е пропусната колоната „цени на хектолитър във франкове“ и „цена на десет килограма във франкове“, тъй като е излишно да се дават тези цени в условни парични единици, които са имали значение за френските читатели, но не и за нас.

За по-голяма прегледност публикуваните материали са групирани в раздели, означени с наименованието на самата глава в съчинението на Викенел, от която са извадките, или със съответното подзаглавие, ако то по-точно изразява съдържанието на извлечените текстове. За яснота и последователност

на изложението са използувани въвеждащи бележки. Посочени са страниците, от които са извадките.

Представените материали би следвало да се използуват с известна предпазливост. Както във всяко съчинение, и тук е отразена личната гледна точка на автора за описваните събития и наблюдаваните факти, субективното виждане, непълнотата на сведенията и неточностите, които са внесли информаторите на Викенел. Надяваме се обаче, че те ще послужат като полезен източник за бъдещите проучвания на миналото на Родопската област.

ЗА АДМИНИСТРАТИВНОТО ДЕЛЕНЕ НА РОДОПИТЕ

В тази глава от своя труд Викенел дава административното делене на Европейска Турция от 1847 г., което ни е известно от годишниците на империята. По-голяма стойност за нас имат пояснителните бележки за отделни административни единици, които ще предадем дословно.

Нестабилност на съвременното административно делене

Последователните промени, извършени от султан Махмуд, целеха да премахнат длъжностите на воеводите и мюселимите, последни остатъци от феодализма, които тегнеха в продължение на толкова дълго време на империята; да се намали територията на административните единици и да се отнеме чрез това на управителите на провинциите възможността да се обявяват за независими. За нещастие промените невинаги се ръководеха от тези съображения. Твърде често капризът или желанието да се увеличи територията на един еялет, даден на някоя важна личност, опираща се на могъща подкрепа, диктуваха решенията на Дивана. Назначенията на административни длъжности са едногодишни. Твърде рядко висш чиновник остава в резиденцията си две или три години. . . Тези промени водят често до нови промени в класификацията на провинциите (с. 99—100).

— Седалището на някои от казите се намира в колиби, съставени от осем до десет къщи, понякога само от две-три. Това се определя било от централното им разположение, било от голям панаир, който става там, или пък от други обстоятелства (с. 100).

— Повечето от еялетите, санджаците и казите дължат името си на някой град, градче или село. Обаче определен район с различна по размери площ често определя името им (с. 103).

— Ахъчелеби не е име на град, но на една твърде планинска околия, разположена при изворите на Арда с център Смилян. През 1847 г. тази каза беше още част от лива Драма (с. 110).

— Султан ери е при същите условия, както и Ахъчелеби. Това е името на една околия, дадена някога като апанаж на валиде султанките. Тази каза, разположена при изворите на Сюютлю, приток на Арда, е с център Мастанли. През 1847 г. все още принадлежеше към лива Драма (с. 110).

— Казата на Гюмюрджина включва околиите Дагардъ[1], Даръдере[2] и Егриджан[3].

---

[1] Дагардъ означава склон на планина. Този район вероятно е разположен в планините на север и северозапад от Гюмюрджина.

[2] Даръдере е разположен при изворите на Сюютлю, приток на Арда. Сега, когато Султан ери и Ахъчелеби са част от лива Филибе, необяснимо е, че Даръдере не е придаден към тази лива.

[3] Егриджан или Грджан е район на изток от Гюмюрджина, който включва много села, между които Ирджан, очевидна алитерация на Грджан (с. 116).

СЪСТОЯНИЕ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО

За упадъка на земеделието в Османската империя и включената в нея Родопска област Викенел търси обществените причини, които предопределят недостатъците в икономическото развитие. Контактите му с търговците на Енос и Одрин, както и личните му наблюдения, го навеждат на извода:

Тяхното доверие в бъдещето не беше достатъчно сигурно, за да използуват продукта от труда си за собствено благополучие. . .

Следващият факт подкрепя нашето твърдение. — Един ханджия-рая, който разполагаше за пътниците само с една тясна, приземна стая, при това мръсна и влажна, пожела да ни настани през 1847 г. в салона на собствения си дом. Килимът и обзавеждането на салона говореха за благосъстоянието му, но и бяха в остър контраст с прозорците, облепени с омаслена хартия, която заместваше стъклата. Ние го запитахме защо не е закупил стъкла. „Ако бях заменил хартията със стъкла — отговори той, — щяха да помислят, че съм твърде богат и ще удвоят данъците ми“ (с. 265).

За да се изяснят причините за упадъка на земеделието и мерките, които трябва да се вземат, със султански фермани са били назначавани много комисии от агрономи и инженери. В една от тях през 1850 г. участвува и г-н Йонеско. Резултатите си от анализа Йонеско публикува в „Журнал дьо Константинопл“.

По този повод Викенел пише:

От фактите на заповяданата от султана анкета и от дадените сведения от г-н Йонеско следва, че главните причини за упадъка на земеделието в Турция могат да бъдат сведени до четири:

Недостиг на селскостопански знания. . .

Л и п с а н а р а б о т н а р ъ к а. — Както и другаде, градовете на Турция привличат населението, което изоставя полските работи, за да опита щастието си в столицата или в някой по-голям център във вътрешността. С това се обяснява до известна степен присъствието в градовете на голямо количество слуги, които ги задръстват и с които турците обичат да се заобикалят от тщеславие. Но нито привлекателната сила на градовете, нито апатията, която често се вменява като вина на населението на Турция, не са истинската причина за липсата на работна ръка. Този факт трябва да се отдаде на дългото подтисничество и на злоупотребите на стария режим, които тежаха върху страната в продължение на векове. Те гасяха в сърдцето на селянина всякаква любов към един труд, плодовете на които той не беше сигурен, че ще прибере (с.266).

Л и п с а н а о б о р о т е н к а п и т а л. — Земеделецът е беден, защото няма пари. Но той притежава в изобилие продукти, които са необходими за съществуването му. Той би бил добре, ако можеше да дочака узряването на реколтата. Но когато преди жътва има нужда от пари, той отива в града, сключва заем, при условие да погаси по-късно дълга си в натура, и то на цени, които предварително са определени с 30 до 40 на сто по-ниски от обикновените. Селянин, който има нещастието да прибягва многократно поради разни обстоятелства към подобни разорителни сделки, не може да се разплати и изпада в нищета. В резултат на анкетата през 1845 г. правителството се опита да се справи с недостига на парични средства в обръщение. Като начало то определи 20 милиона пиастри, за да бъдат разпределени чрез посредничеството на управителите на провинциите на селяните, които нямаха семена, добитък или инвентар. Това беше едно безлихвено авансиране от страна на държавата, което

трябваше да се погаси след три или четири години. Но тъй като разпределението бе направено неудачно или че по-голямата част от тези пари остана в ръцете на държавните служители, в селото продължават да липсват пари (с. 267).

Липса на пътища. . . Реките в империята са превъзходно средство за съобщения, които могат да бъдат използувани за дейности, признати отдавна за неотложни. Между всички проекти, предложени на правителството, ще посочим само този, отнасящ се за Марица. В долното си течение тази голяма артерия на Тракия е напълно неизползваема поради наносите, които влачи. Пристанището на Енос, разположено в устието ѝ, е дълбоко от 35 до 70 сантиметра. Корабите спират на известно разстояние от пристанището. Те очакват съвършено спокойно време, за да товарят и разтоварят със салове стоките. Саловете се обръщат от най-малкия полъх на вятъра и се излагат на опасността да бъдат залети от вълните. Малките барки, които се спущат от Одрин до Енос, въпреки плиткото им газене, не могат да преминат през пясъчните наноси. Оттук произтичат големи загуби, които трябва да се прибавят към разходите по претоварването, които и без това са скъпи. Този дефектен режим на реката и на нейното устие нанесе фатален удар на търговията на Енос, чието население, и без това изтребено от чумата през 1837 г., е изложено сега на опустошенията на маларията, породена от миязмите на близките блата.

Султан Абдул Меджид, вземайки пред вид оплакванията на търговците от Одрин, нареди да се проучат различни проекти, предложени да направят Марица плавателна по цялото ѝ протежение, а пристанището на Енос — достъпно за кораби с голям тонаж. Г-н Поарел, инженер и ръководител на службата за мостовете и шосетата, с когото се срещнах, се е занимавал с подготвителните работи и дори изготвил доклад, но правителството не го обсъди и не предприе никакви мерки. Търговците на Одрин доброволно си бяха наложили годишни парични вноски, за да съдействуват за изпълнението на този план. Парите бяха хвърлени на вятъра и нещата си останаха такива, каквито бяха.

Декларацията на султана, че „отсега нататък нищо не трябва да пречи на навигацията по Марица“, беше изтълкувана по особен начин от пашата, който тогава управляваше еялета на Одрин.Този висш служител нареди да се премахнат всички воденици върху гемии, които се караха от течението на реката. Подобна глупост звучи невероятно. И все пак фактът бе удостоверен от най-уважавани търговци (с. 268).

ТЕКУЩИ ЦЕНИ НА НЯКОИ СТОКИ ЗА КОНСУМАЦИЯ ВЪВ ВЪТРЕШНОСТТА НА РОДОПИТЕ

Пътуващите в районите, през които ние преминахме, несъмнено ще бъдат улеснени от познаването на някои факти, с които се сблъскахме. Нашите цифри се отнасят за 1847 г. Като държим сметка за настъпилите оттогава промени на цените, могат да се пресметнат твърде приблизително по-важните разходи по време на пътуването.[1]

---

[1] При сегашните условия едно пътуване в Турция би наложило непредвидено нарастване на разходите. Снабдяването с храни на турската и съюзническата армия в Крим накараха селяните и собствениците от различните провинции на империята да продават (наистина на твърде високи цени) своите коне, волове, крави, телета, овци и кози. Говори се, че недостигът на животни в Турция е толкова голям, че сега месото в касапниците на Цариград се продава от 4 до 5 франка килограма. Много години ще минат, преди страната да възстанови загубата на тези животни и докато цените спаднат на старото ниво.

Във вътрешните долини на Родопите хранителните продукти имат по-високи цени, отколкото в големите и богати равнини на Марица и Струма. Между сведенията, които събрахме по този въпрос, ние ще вземем като пример текущите цени на пазара в Гьолджик,[2] село, разположена на северния склон на планината Аллах даа, между долината на Арда и Сютлиика[3]. Ще добавим към долупосочената таблица допълнителна колона за стойността в пари, с което бирниците своеволно заместваха десятъка в натура върху хранителните продукти, които не са зърнени храни (с. 287).

От табл. 1 следва:

Таблица 1

Текущи цени на някои хранителни стоки на пазара в с. Гьолджик

Зърнени храни	Мерки, използувани на пазара, и съответни цени	Цена на киле от 20 оки* в пиастри	Цена на хектол. във франкове	Десятък
Пшеница	киле от 14 оки — 32 пиастра	13	9,12	плаща се в натура
Ечемик	киле от 38 оки — 18—20 пиастра	9—10 до 19—20	6,5—7,2	
Ръж	киле от 38 оки — 28 пиастра	11 до 26	8,08	
Царевица	киле от 48 оки — 20 пиастра	8—13	5,7	
Разни хранителни продукти	**Използувани мерки и съответни цени**	**Цена на ока в пари**	**Данък, заместващ десятъка в пари за 10 оки**	**Отношение между данъка и цената**
Ябълки		10	20	1/5
Сушени ябълки	киле от 20 оки — 6 пиастра	5—6	20	2/5—1/3
Лук		6—10	20	1/3—1/5
Череши		6—10	20	1/3—1/5
Круши		10	20	1/5
Орехи**	шиник от 6 оки — 3 пиастра	20	67	1/3
Фасул	киле от 20 оки — 10 пиастра	20	40	1/5
Сено***		4—5	10	1/4—1/5
Мед****		60—80	—	около 1/5

* Ние трансформирахме килетата от 38 и 48 оки в килета от 20 оки, за да направим цените сравняеми с с тези в Одрин и Енос.

** Плащаният данък върху орехите е 5 пиастра за шиник.

*** Сеното в района е твърде оскъдно, за да бъде изнасяно на пазара. Тези, които имат нужда от него, се обръщат към съседите си и го плащат по 4—5 пари оката.

*** Данъкът е 2 пиастра за кошер — пълен или празен. Всеки кошер носи 6—8 оки, или средно 5 оки мед. При средна цена 70 пари това прави 8 пиастра (с. 288).

1. Цената на зърнените храни на пазара в Гьолджик е по-висока с 3/10 до 5/10 от тази в Одрин и Енос; 2. Десятъкът върху зърнените култури се

[2] С. Гьолджик (сега с. Лебед, Кърджалийски окръг — б. пр.). Всички малко по-големи села имат свой пазар в един или няколко дни през седмицата. Често за много от малките села пазарът става в някое средищно място. Тези периодични пазари са достатъчни за обикновената размяна. Големите панаири, които стават в определено време на годината в много селища, дават възможност на населението да се снабди със стоки, които се намират обикновено само в големите търговски центрове, и да продава изгодно своите произведения и отгледания добитък. Между най-посещаваните панаири в Тракия са: Узунджово, близо до Хасково (14 септември); Сливен, в долината на Тунджа (15 май); Чаталджа (1 септември); Неврокоп, в долината на Места (август); Баня, до Разлог, при изворите на Места; Чатак, при изворите на Арда; Кърджали, в долината на Арда, и пр. (с. 287).

[3] Р. Върбица — десен приток на Арда.

удържа в натура, но върху другите хранителни продукти той своеволно е трансформиран в много по-тежък налог, който се събира в пари. Това трансформиране е твърде тежко за район, където липсват пари в обръщение. То поражда недоволства и постоянни оплаквания (с. 288).

Цени в търговията на дребно

Г-н Ами Буе даде доста сведения за цените, които плащахме за някои продукти по време на нашето пътуване в Румелия през 1836—1838 година.

Ако сега сравним тези цени с цените в търговията на дребно, ще се открият значителни разлики.

Сведенията, дадени в следващата таблица, са взети от нашата книга за разходите, където Родопският масив е разделен на четири естествени области, за да избегнем влизането в излишни подробности (с. 288).

Общо взето, хранителните продукти струват по-евтино в долината на Марица, отколкото в другите области на Родопите. По-високите цени на хранителните продукти за хората и животните във вътрешността на Родопите увеличават разходите при пътуване с една трета, с половина и дори три четвърти и повече. Например храната на един кон за един ден, която е от 2 до 2,5 пиастри (от 48 сантима до 60 сантима), в планините достига до 4—5 пиастра (от 96 сантима до 1,20 франка). Тук става дума за цени, плащани в селата. Защото в градовете, даже и в тези по долината на Марица, ханджиите вземат за кон определена или променлива цена, която варира според големината на селището от 3 до 5 пиастра (от 72 сантима до 1,20 франка) и достига рядко до 6 пиастра (1,44 франка). В Цариград тя е 7 пиастра. Поради тези твърде високи за областта цени конете се хранят само колкото да не умрат от глад. В селата обикновено пътуващите купуват ечемик или фураж било от ханджиите, било от съседите си и въпреки че плащат по-скъпо от местния жител, те имат това предимство, че с по-малко разходи си доставят изобилна и ценна храна за конете.

Цените на хранителните продукти за хората в планините не са толкова високи. Рядко се намира месо, но има възможност да се закупуват овни, които веднага се заколват, одират, изпичат на открито и поднасят цели. Ние заплащахме за овните според тяхната големина от 13,5 до 30 пиастра (от 3,22 до 7,20 франка), без кожата, която оставяше на продавача. Обикновената ни храна се състоеше от кокошки и пилета, от чийто бульон се приготовляваше супа с ориз или фиде. От време на време тя беше разнообразявана с купуването на пуйка или гъска. Никакъв дивеч не се предлага за продажба. Най-после плодовете, които струват толкова евтино на пазара в Гьолджик, се продават на дребно от 8 до 10 пъти по-скъпо в селищата, където ги имаше.

РАЗМЕР НА ДАНЪЦИТЕ В НЯКОИ КАЗИ НА РОДОПИТЕ

Според г-н Клериси вергията, отнасяща се за долуизброените кази, ще даде на правителството през 1848 г. 4 500 000 пиастра. Десятъкът (юшур) е определен на същата сума. Или за двата данъка 9 000 000 пиастра, т. е. 2 160 000 франка.

Ние не можахме да получим точни сведения за другите данъци, споменати в бюджета [харач, мита, косвени данъци и пр. — б. пр.], както и за тяхната сума, която населението трябва да издължи. Но може да се допусне изобщо,

Таблица 2

Цени на някои хранителни продукти според нашата книга за разходите*

Разпределение на Родопския масив на четири естествени области	Ечемик**	Сено	Месо	Птици	Пуйки	Гъски	Яйца	Масло	Ориз	Фиде	Свещи	Кафе	Захар
	киле в паастр.	ока в пара	ока в пара	1 бр. в пара	1 бр. в пиастр.	1 бр. в пиастр.	ока в пара	ока в пиастр.	ока в пара	ока в пиастр	ока в пиастр.	ока в пиастр	ока в пиастр.
Западна област													
— Долината на Струма, равнината на Серес и Драма	10 до 15	10 до 12	45 до 90	60 до 80	7 до 8	— — —	3 до 5	3.5 до 5	90 до —	4 до —	— —	14 до 16	7 до 8
Централна област													
— Долината на Места и на нейните притоци	12,5 до —	10 до —	56 до 120	80 до 120	— —	— —	— —	6 до 7	80 до	—	—	20 до	7 до
— Долината на Арда и на нейните притоци	10 до 15	10 до 15	— —	80 до 100	5.5 до 8	3 до 7	3 до —	— —	— —	— —	— —	16 до —	
Южна област													
—Крайбрежието на Егейско море и свързаните с него долини	12,5 до 15	12 до 15	83 до 90	90 до 120	8 до 10	5 до —	4 до 5	6 до 6,25	— — —	3 до 4	5 до 7	12 до 16	7 до 9.5
Северна и източна област													
— Долината на Марица и на нейните притоци	5 до 8	— — —	46 до 84	40 до 80	5 до 6	— — —	2 до 4	7 до —	40 до 90	4 до —	6 до 8	11 до 16	7 до —

* Някои празнини в таблицата произхождат от това, че не във всички части на Родопите сме купували някои продукти. Останалите непопълнени места са поради това, че селяните, у които отсядохме, не можаха да ни кажат какво количество сме консумирали. С удоволствие трябва да кажем, че сумите, които заплащахме, бяха минимални и ни изглеждаха твърде ниски в сравнение с това, което плащахме на ханджиите.

** В Родопите ечемикът е обикновената храна на коня (с. 289).

Таблица 3

Кази	Вергия	Десятък	Общо за двата данъка	
			пиастри	франкове
Драма	1 100 000 п.	1 000 000 п.	2 100 000	505 000
Правища	300 000 п.	300 000 п.	600 000	144 000
Кавала	200 000 п.	200 000 п.	400 000	96 000
Саръшабан	300 000 п.	300 000 п.	600 000	144 000
Енидже кара су	700 000 п.	1 100 000 п.	1 800 000	432 000
Гюмюрджина	1 300 000 п.	1 000 000 п.	2 300 000	552 000
Ахъчелеби	300 000 п.	300 000 п.	600 000	144 000
Султан Ери	300 000 п.	300 000 п.	600 000	144 000
Всичко	4 500 000 п.	4 500 000 п.	9 000 000	2 160 000

че населението на Родопите, макар и не толкова многобройно, ще понесе лесно размера на данъците, определени да влязат в държавната хазна, ако бъде закриляно от своеволия, които са резултат на порочния начин на събиране на данъците, който сега се практикува (с. 291).

ОБЩ ПРЕГЛЕД

. . . След като хвърлихме преглед върху институциите и ресурсите на Османската империя, да се върнем отново към Гюлханския хатишериф, който ни послужи като отправна точка на нашите изследвания.

Възраждането на цял народ не може да стане за един ден. По тази причина не може да се гледа на всички обещания, които се съдържат в Гюлханския хатишериф като изпълнени. Реформите, които султанът беше решил да осъществи, се отнасят към следните три точки:

1. Гаранции, които осигуряват на всички поданици на империята истинска сигурност за живота, честта и имотното им състояние. Правото на живот и на смърт не е вече в числото на атрибутите на пашите. Но тези служители държат в ръцете си достатъчно власт, за да заобиколят понякога новия закон. Когато искат да отнемат живота на някого, те прибягват към такива законни средства, като например затвор и телесни наказания, прилагани често. След това се съобщава на властите в Цариград, че временно задържаният, очаквайки присъдата на владетеля, неочаквано е умрял в затвора. Ако законните предписания, които гарантират живота на османските поданици, все още понякога се нарушават, далеч с по-голямо основание може да се каже, че предписанията за опазване честта и имота твърде често не се изпълняват. Неведнъж през 1847 и 1848 г. ние виждахме нещастните раи да бъдат изнудвани, малтретирани и обиждани ненаказано от турците в присъствието на техните едноверци, чиито свидетелски показания не се приемаха за достоверни, за да могат виновниците да бъдат съдени. Видяхме също така жителите на много села в Родопите, макар и мюсюлмани , че не можеха да си възстановят надвзетите от каймакамина на Драма данъци. Едни от техните делегати, първоначално трима и след това сто и петдесет, които се оплакаха на пашата в Солун, бяха хвърлени в затвора, а другите — бити с тояги и след това освободени със заплахата, че ще се отнесат по-строго към тях, ако се опитат да възобновят клеветническите си обвинения срещу честния администратор. Някои

от тези делегати искаха да отидат и да връчат оплакванията си на султана, но не можаха да получат тескере.

2. Установен начин за определяне и събиране на данъците. — Бяха взети различни мерки с неоспорима полза, чийто ефект започва да се чувствува.[1] Но системата на илтизама, която ферманът на султана тържествено заклейми като срам и бич за империята, още съществува и се практикува под закрилата и съдействието на административните власти.

3. Установен начин за набиране на войници и регулиране продължителността на тяхната служба. — Набирането на войници в Турция сега става далеч по-методично и регулярно, отколкото някога. Съществуването, бъдещето и продължителността на службата на войника получиха солидни гаранции. Но за да бъде пълна реформата на османската армия, тя трябва да поеме и задачата да бди от името на обществото за сигурността на населението. Ние многократно срещахме по време на нашите пътувания (в околностите на Серес, Драма и Кавала) хора, които на всички са известни като автори на неотдавна извършени престъпления. Тези злосторници се разхождаха на свобода, без да се страхуват, че ще бъдат потърсени от местните власти.

Ненаказаността, на която се радват малък брой престъпници, се среща по-малко в Румелия, отколкото в някои планински райони. От 15 или 20 години главните пътища са напълно сигурни за пътуващите. Разбойнически нападения се извършват само в някои планински проходи, през които минават търговци по време на големи панаири (с. 422—423).

. . . В Румелия упреците за съучастничество в бандитските нападения се отнасят обикновено за подчинените служители и рядко за висшите чиновници. Ще приведем няколко факта в подкрепа на това мнение.

При едно посещение на управителя на еялета Едирне Рустем паша, като забеляза, че отправихме погледи към една пушка с великолепни инкрустации, ни разказа как е станал неин притежател. Един опасен по тези места бандит, въпреки че често се осмелявал да влиза през нощта в града или в близките села, винаги се измъквал от всички преследвания. Кавасите, сеймените и заптиетата (пеши и конни жандарми) на служба при пашата всякога когато били изпращани да заловят злосторника, при завръщането си твърдели, че твърде късно са пристигнали в посочената от пашата къща. Управителят обаче не се оставил да го мамят. Когато получил ново съобщение, излязъл от конака, наредил да затворят в него жандармите и начело на един ескорт редовни войници обградил къщата, където бил бандитът. Разбил вратата и го арестувал.

Симпатиите на турските жандарми към един бандит в този случай се дължаха или на корупция, или на снизхождение към бивш приятел. И наистина между кавасите, назначени от пашата, за да ни служат като водачи в планините, имаше бивши разбойници, които бяха сменили професията си. Трябва да изкажа личното си задоволство от тяхната схватливост и непристорена бдител-

---

[1] Някои публицисти, сравнявайки размера на данъците, които сега се събират, с този от миналото, твърдят, че населението понася по-големи тежести. Те не държат сметка за два значителни факта: от една страна, пиастърът, който струваше през 1800 г. 1,37 франка, през 1810 г. — 0,83 франка, през 1820 г. — 0,70 франка, е паднал през 1830 г. на 0,34 франка и в 1840 г. на 0,24 франка; от друга страна — в цяла Турция данъците са твърдо установени. Провежданите търгове от няколко години повишиха цената на откупените и плащани на държавата данъци, като сега постъпват по-големи суми, без бремето на данъкоплатците да се е увеличило и най-малко (с. 423).

ност за моята сигурност. От друга страна, научихме, че много от албанците, назначени за стражари в планините, които ни служеха за охрана при пътуването от Батак за Доспат, два месеца по-късно от жандарми са станали разбойници.

Известен ни е и следният факт, разказан от игумена на Рилския манастир. Въоръжената охрана на манастира при едно сблъскване с бандити бе убила двама души, от които единият притежавал документ, че е сеймен при мюдюра на Дубница.[2] Игуменът не посмял да отнесе този документ на турския чиновник от страх, че това въоръжено нападение може би е предприето с мълчаливото одобрение на същия, надявайки се тайно да получи част от плячката.

Да завършим със следния пример. Кара Хаджи Заде Хасан ага,[3] както сам надуто се титулуваше „пазач на планините в пет кази" (Хаскьой, Ахъчелеби, Драма, Неврокоп и Татар Пазаджик), ни прие в своя чифлик на Кайалъчалъ, разположен на повече от 1700 метра височина и на около десет левги на юг—югозапад от Пловдив. Той ми каза, че неговата заплата е само 15 пиастра (3,60 франка) на месец, докато разходите му за същото време достигаха, и това не ни изглежда твърде много, от 500 до 600 пиастра, тъй като имаше в свое подчинение двадесетина души. Ние не можем да кажем как запълваше тази разлика. Колкото до него, той твърдеше, че изпълнява задълженията си само от любов към отечеството. След като видял, че в района се появяват хора, които бе заловил преди това като бандити, въпреки че ги бе предал на правосъдието, той сам бе взел необходимите мерки. Тези мерки бяха извън законните норми: задържаше за известно време злосторниците и ги изпращаше със силен конвой в града; по пътя всеки опит за бягство се наказваше със смърт. По този начин районът е бил очистен от нарушителите на обществения ред. Безкористно ли беше своеволното правосъдие на нашия домакин? — Не смеем да твърдим това. Но той имаше поне заслугата, че на десет левги наоколо осигуряваше свободно пътуване.

От горните факти може да се заключи, че през 1847 г. един бандит, чието семейство и приятели могат да дадат подкуп, има много възможности да се изплъзне от действуващите закони и отново да бъде на свобода (с. 424—425).

МАРШРУТИ, СЛЕДВАНИ ОТ ВИКЕНЕЛ ОТ 20 МАЙ 1847 Г. ДО 2 ЯНУАРИ 1848 Г.

I. Път от Цариград до Енос (с. 145—160)

II. Път от Енос до Одрин (с. 160—174)

23. От Фере до Пишман кьой, разположено на север—северозапад от Фере.

Пътува се 7 часа и половина с товарен кон, от които: 2 часа и половина до Баалъ[2]кьой и оттам до Пишман кьой. Първото разстояние преминахме за 1 час и 45 минути и второто — за 5 часа и 35 минути; вместо да следваме пътя, който се използува обикновено, ние тръгнахме по по-трудни пътища, които ще посочим.

Селища по маршрута: Баалъ кьой; Бойалек[3], село от 8—10 къщи; Саръ кая[4], село от 8—10 къщи и турски чифлик; Чукурен[5], малко село; Пишман

[2] Дубница — Дупница, Станке Димитров.
[3] Хасан ага — баща на Ахмед ага Тъмръшанлията.

кьой — българско село от 76 къщи, разположено на 379 метра над морското равнище върху тясно плато.

25. От Пишман кьой до Теке[6]*, близо до планината Коджа Ййла*[7]

Пътува се 7 часа с товарен кон и 6 часа и 15 минути с ездитен. Селища по маршрута: Кутлуджа[8], българско село, заобиколено с лозя; Гирвилица — разпръснати колиби; Буюк Дервент[9], някога наричан Карабаджак Дервент — гръцко и българско село от 700 къщи и 2 църкви; пред селото е плато с обработени склонове, засадени с лозя, тютюн, житни култури, орехи и черници; Аша махле[10], колиби със земеделски поминък на населението; Теке — религиозна обител, заобиколена със стени, включваща малка джамия, къща и страноприемница. Наемателят на Текето обработва тютюн и отглежда животни. Житните култури в околностите са слаби.

27. От Теке до Димотика

Преминава се за 12 часа с товарни коне и 10 часа с ездитни.

Селища и местности по маршрута: Иманлар[11] — на половин левга наляво; Челебилер[12], Балък кая[13] — на четвърт левга надясно.

Лозя и ниви с тютюн заобикалят трите села.

Кючук Дервент[14], който гърците най-често наричат Теке поради това, че и тук има теке. Това село, населявано от турци,гърци и българи, е разположено на левия бряг на Кързъл дели чай[15].

Долината на Мандра чай, приток на Марица, която тече в направление запад—изток. Тук се отглежда пшеница, царевица, лозя, тютюн и др.

Каяджик[16]; Баш клисе[17], малко християнско село; Харем бунар[18], Мандра[19], малко село, което дава името си на рекичката в долината. Насреща, на юг при входа на една странична долина — развалините на манастир.

Кръстовище с главния път от Фере за Едирне.

Салтък кьой[20], българско село на 10 минути от Марица; хан на Кара Бейле[21] — селото остава на 10 минути наляво.

Димотика. Този град, център на каза от лива Едирне, обитаван главно от гърци, е от 1000 къщи, джамии, църкви, обществени бани и др. Всички тези постройки се издигат амфитеатрално върху склона на една скала, чиито основи се мият от Кързъл дели чай. На върха на хълма са живописните развалини на укрепен замък.

28. Екскурзия до Сърт кара клисе, на югозапад от Димотика

Преминахме разстоянието за 4 часа и 5 минути.

Селища по маршрута: Инджес (съкратено от Енидже)[22], малко българско село; Киреч Арнаут кьой[23], албанско село; Сърт кара клисе[24], българско село. Оттук до Буюк Дервент — 3 часа.

Връщане в Димотика по долината на Мандра, откъдето се слиза за 1 час и се стига между Баш клисе и Харем бунар.

29. От Димотика до Орта кьой[25]*, на северозапад от Димотика*

Разстоянието изминахме за 6 часа и 17 минути. Пътят може да се използва от каруци.

Изкачване по долината на Кързъл дели, в долната част на която, главно с глинеста почва, се отглеждат пшеница, царевица, маслодайни растения, незначителен брой черници, твърде малко тютюн и тук-там лозя. Склоновете са покрити с изсъхнали пасища, с няколко ниви и сечища, главно на дъб.

Селища по маршрута: Булгар кьой[26]; Куруджик коьй[27]; Делимуслу кьой[28]; Скуро хори[29] — гръцки колиби; Караджали[30]; Емледин[31]; Орта кьой — гръцко село.

31. От Орта кьой до Едирне

Изминава се за 8 часа по коларски път, минаващ през Гайдохор[32]. Чингарли[33] — 1 час; Едирне — 6 часа и половина. Вместо да вземам този пряк път, ние удължихме маршрута с половин час, минавайки през планината.

Селища и местности по маршрута:

Слизане на десния бряг на Арда. От тази точка Арда тече в равнина, която все повече се разширява до вливането ѝ в Марица. В тази долина, поделена между ниви, целини и групи дървета, се отглеждат различни житни култури, маслодайни растения, тютюн и черници, които захранват многобройните бубарници.

Саръ яр[34] — наляво; Еврем[35] — надясно; Саръ Идир[36]; Саманха[37] — надясно; Сейменли[38] — надясно; Чьорек кьой[39]; Караагач[40] — малко село, където консулите на европейските сили, с резиденция в Едирне, имат вили.

Едирне. Център на еялета Едирне и в същото време на лива Едирне. Този търговски град наброява 100 000 души, четири джамии, църкви, голям базар. Дворецът на управителя на провинцията, главните джамии и богатите квартали са по гребена на хълм, по чиито склонове като в амфитеатър е разположена останалата част на града.

III. Път от Едирне до Филибе (с. 175—185)

36. От Едирне до Бекташли[41]

Необходими са 7 часа за товарен кон и 6 часа за ездитен.

Селища по маршрута: Караагач; преминаване Арда през брод; преминаване на Марица близо до Мараш[42]; Епчели[43]; Кулакли[44]; Садерли[45]; Кумарли[46]; Саръ яр; Бекташли — българско село.

37. От Бекташли до Адачали[47]

Необходими са 8 часа за товарен кон и 7 часа за ездитен.

Пътят напуща дъното на долината на Арда и се катери по гористите планини, които доминират на северния бряг. Той е неизползваем за коли. Селища по маршрута: Гьолджик[48] — българско село, произвежда дървени въглища за нуждите на Едирне; Яйладжик[49], българско село; Сюлбюкюн — българско село с бубарници.

39. От Адачали до Неби кьой[50]

Изминава се за 4 часа с товарен кон и 3 часа и четвърт с ездитен. Дефилето на Арда може да се използува само от пешеходци. Две села са разположени на десния бряг на това дефиле: Ятаджик[51] на 1 левга и половина от Сюлбюкюн и Гедиклер[52] — на 2 часа от Сюлбюкюн. Коларският път минава по по-удобно трасе на една левга северно от реката. Ние тръгнахме по този път.

Селища по маршрута: Ак баш[53] — на четвърт левга отляво; Оваджик[54]; Исеин[55] — наляво; Кавак махле[56] — също наляво и по-далече; Неби кьой.[57]

40. От Неби кьой до Кърджали

Коларският път минава по следните селища: Ходжа кьой — 2 часа; Ак бунар[58] — на границата на казата Чирмен, откъдето започва казата Хас кьой — 2 часа; Осман башалар[59] — 1 час; Мюсемлер[60] — половин час; Ювалар[61] — половин час; Гидирлар[62] — половин час; Сюрменлер[63] — половин час; Кючюк Ерджели[64] и след това Буюк Ерджели[65] — 2 часа; Кърджали — 1 час. Общо — 10 часа. Този път не пресича Арда.

Ние взехме път, който на известни места, както ще посочим, може да се използува само от пешеходци и от който видяхме някои от описаните по-горе села. Изминава се за 9—10 часа.

Селища и местности по маршрута: Алемдер[66]; Еврем кьой — наляво в планината, вливане на р. Бургас дере в Арда при Дениз койлуч[67], което село остава на южния бряг на Бургас дере[68].

Преброждане на Арда, откъдето се вижда Чирменската каза.

Ада[69], образувано от 7—8 селища, разположени върху склона, който отделя двете реки и е част от казата Султан ери, докато казата на Димотика стига до десния бряг на Бургас дере. Мястото на вливането на Бургас дере в Арда е граница на трите кази, които споменахме.

Суук бунар[70]; Шейтан кюпрю (Дяволския мост)[71].

Изкачване по течението на Арда, която като водопад преминава през тясното дефиле. Пътеката използува отначало останалите на сухо през лятото скали на каменното корито, след това се изкачва в гората, а реката изпълва цялата ширина на дефилето.

Юлюч[72] — мюсюлманско село; Осман башалар[73] — българско село; Терзи кьой[74]; Хорозлар[75]; Касъм кьой (махала от Хорозлар); Донгулар[76].

Преброждане на Арда и минаване на северния бряг.

Хисар алтъ[77]; Буюк Ерджели[78].

Кърджали. Малко село с джамия, населено от българи мюсюлмани и християни. Тук се произвеждат грънчарски изделия. Има хан и кафенета. Всяка седмица става пазар.

Всички села, които видяхме от Одрин до Кърджали, отглеждат тютюн, пшеница, царевица.

41. От Кърджали до Кушалар[79]

Изминава се за 6 часа с товарни коне и 5 часа с ездитни. Пътят, който ни бе посочен, минава през Дурбалъ[80], Сюле кьой[81], Дели гьозлер[82], Мондар хаач[83], Чибукли[84] и Кара тарла[85]. Ние не можахме да видим повечето от тези села, което доказва, че сме взели друг път, вероятно по-дълъг, защото изминахме разстоянието за 5 часа и 28 минути. Нашият водач се заблуди и удължи пътя с 20—25 минути. Двата пътя са почти неизползваеми за коли.

Селища по маршрута: Кеременлер[86]; Кара кая[87] — наляво; Юмет кьой[88] — наляво; Юрдеклер[89] — надясно; Кара Демир[90].

Минаване на р. Перперек до Ени пазар[91], селище, съставено от няколко дървени колиби, където понякога става пазар.

Габрово[92]; Кушалар. Това село се състои от 2 махали, отделени с един дол. Едната е населена с българи, другата — с мюсюлмани.

42. От Кушалар до Кетенлик[93]

Изминава се за 5—6 часа. Пътят е труден и недостъпен за коли.

Селища и местности по маршрута: Айгър олук[94]; на мястото, където започва слизането — развалините на църквичка, поради което това място се нарича Клисе баир. Кетенлик — българско село.

43. От Кетенлик до Станимака[95]

Изминава се за 3—4 часа. Пътят може да се използува от коли. Той следва направлението запад — 10^0 на север, като полите на планината остават на четвърт левга на юг.

Селища по маршрута: Ени кьой[96] — на юг; Тахтали[97] — на юг ; Арнаут кьой[98] — на юг; Ени махле[99] — на север; Червен кьой[100] — наляво.

Изглед към манастира Агио Петро, разположен наляво в планината.

Станимака — върху рекичка на мястото, където водите ѝ изтичат от дълбока и тясна клисура и се отправят в равнината. Този град се състои от два квартала, които рекичката разделя. Свързани са с дървен мост. Турският квар-

тал, разположен на източния бряг, включва 300 къщи и няколко джамии. Гръцкият и българският е на срещуположния бряг и има 1700 къщи, църкви, ханове и кафенера. Наричат го Амбелинос. Рекичката движи много воденици.

IV. От Филибе за Неврокоп (с. 186—197)

Най-прекият и удобен път минава през Пещера — 8 часа, Батак — 4 часа. Коли могат да пристигнат в това село, където достига и непрекият път, който ние предпочетохме, за да се запознаем с вътрешните части на планината. Маршрутът, който ние следвахме, е много по-дълъг от горния път и, общо взето, непроходим за коли. Нашите товарни коне, свикнали с най-трудни пътища, ни придружаваха.

56. От Филибе до Дермен кьой[102]

Преминахме разстоянието за 2 часа и 25 минути. Пътят се използува от коли.

Преминаване през оризищата в долината на рекичката Дермен дере. Мечкур[103].

Преброждане рекичката Дермен дере, чиито води се отбиват, за да напояват оризищата, които ограждат Филибе.

Хълм, покрит с лозя. Дермен кьой — българско село.

57. От Дермен кьой до Кайличалъ чифлик[104]

Разстоянието се преминава за 6 часа и 30 минути.

Селища по маршрута: Томрица или Томрич[105] — на 10 минути наляво; Кайличалъ чифлик. Това имение е разположено на едно плато в южните поли на трахитен хребет на 1718 метра надморска височина. Пазачът на близките планини[106] живее тук със семейството си само през лятото от 15 май до 15 септември. Снегът прави това място необитаемо през останалата част на годината. Стада от овци и рогат добитък и зеленчуковата градина снабдяват изобилно собственика и подчинените му, живеещи в това уединено место, където намерихме най-сърдечен прием.

59. От Кайличалъ чифлик до Ясъ кору[107]

Прекият път се изминава за 6 часа през: Осиково — 2 часа; Форсова[108] — 1 час; Ясъ кору — 3 часа. (Поради връхлетялата буря и пороен дъжд Викенел не е могъл да преброди Кричимската река и минава през моста на Михалково — Бел. пр.).

Селища и местности по маршрута: Михалково — българско село; Ясъ кору — българско село.

60. От Ясъ кору до Батак

Изминахме разстоянието за 3 часа и 30 минути, но пътуването се забави поради силен дъжд.

Селища по маршрута: Ени махле — колиби; Батак. В това българско село има около 1000 къщи, разположени на западния бряг и по протежението на една рекичка. Ние пресякохме селото от север на юг за 25—30 минути, за да отидем на срещуположния му край, където се настанихме. В селото има пост от 8—10 албанци, които бдят за сигурността на пътуващите, пресичащи планините от Неврокоп за Филибе или за Татар Пазарджик.

Селото Карлова, посочено в картите, е непознато по тези места.

61. От Батак до Доспат хан[109]

Преминахме разстоянието за 7 часа и 30 минути с темпа на нашите товарни коне. При обикновен ход един конник лесно може да измине пътя за 6 часа.

Този път може да се използува само през лятото. Тук твърде често действуват разбойници. По съветите на нашите домакини, българите, ние взехме охрана, за да избегнем неприятностите при внезапно нападение.

Селища по маршрута: Доспат хан. Тази изолирана страноприемница, достатъчно обширна, за да приюти голям брой коне и пътници, служи същевременно за караул.

62. От Доспат хан до Сатовча

Разстоянието изминахме за 3 часа и 40 минути. Ескортът от двама души бяха наши водачи.

Караул от въоръжени хора на 1 час и 35 минути от Доспат хан по пътя за Сатовча. Разположен е на 1545 метра надморска височина.

Сатовча, село, съставено от българи и мюсюлмани.

63. От Сатовча до Неврокоп

Разстоянието изминахме за 5 часа и 10 минути.

Селища и местности по маршрута:

Вододелът между Бистрица и Места. Оттук се виждат: долината, в която е разположен Неврокоп; Копривлен — с неговите две минарета; Лалова — мюсюлманско село с 80 къщи и едно минаре; множество могили на север и на юг от Неврокоп; Дъбница.

Неврокоп. Център на каза от еялета на Серес. Разположен на рекичката, която се влива в Места на половин левга разстояние. Част от града се спуща в равнината; другата част е разположена между полите на високи планини на запад и на един скат на изток. Състои се от 1000 къщи, обитавани от мюсюлмани и малък брой гърци и българи. Има 12 минарета, един доста голям базар, един градски часовник, много ханове и кафенета. Стените на къщите по протежение на улиците са построени с дялани камъни или с камъни, зидани с кал. Горните части на жилищата са дървени или от кирпич. Покривите са с керемиди.

Поради местоположението на града през зимата с нахлуването на гъждовните води най-ниската му част се превръща в кално блато.

Всяка година в Неврокоп става доста голям панаир, който трае един месец в самия град и осем дни извън него, в една долина на 10 минути извън него. Търговците след това остават още 15 дни, за да приберат багажа си и да сключат сделките.

При нашето пристигане в Неврокоп (15 август) този панаир бе привлекъл голям брой жители на близките планини. В описаната долина бяха струпани за продан животни, коне, мулета и стоки от всякакъв вид, но хубавите платове и най-ценните стоки се продаваха в базара на града.

Хановете, макар и просторни, са недостатъчни по това време да се настани притокът от пътници и техните коне. Много от гражданите тогава превръщат къщите си в страноприемници. Всички ханове се държат от българи или от гърци.

Главната търговия на Неврокоп е с дървен материал и дъски, които се продават от многобройните дъскорезници, настанени в долината.

64. Екскурзия до термалните води (Лъджа на турски, Баня на славянски)

Преминаване през българското село Водовица.

Долината на Кайнана дере: баня с минерална вода, оставена без пазач за ползуване от населението.

Още четири подобни сгради се намират в тази долина на разстояние една от друга на 200—300 метра.

67. От Филибе за Батак през Кричим — 11 часа и 45 минути.

Селища по маршрута: Дере кьой[110] — 2 часа и 15 минути; Перущица — 1 час; Устина — половин час; Кричим — 1 час; Ясъ кору — 4 часа; Батак — 3 часа.

69. От Филибе за Неврокоп по долината на Кричим

Кара Тахир[111] — 3 часа; Кричим — 4 часа; Джюрен[112] — 4 часа; Петвар — 4 часа; Михалково — 2 часа; Дьовлен[113] — 5 часа; Кара булак[114]; Барутин, Кочен, Неврокоп — 6 часа. (Сведенията са непълни — О. В.)

70. От Кайличалъ чифлик до Неврокоп — 32 часа.

Лъджа[115] — 8 часа; Настан — 3 часа; Грохотно — 2 часа; Гьок виран[116] — 2 часа; Балабан[117] — 2 часа; Нипли[118] — 3 часа; Кочен — 6 часа; Неврокоп — 6 часа.

71. *От Мицалково до Батак* — 7 часа.

Водена[119] — 3 часа; Ени махле — 3 часа; Батак — 1 час.

72. От Татар Пазарджик до Ясъ кору — 6 часа.

73. От Кричим до Пещера — 4 часа.

74. От Пещера до Ясъ кору — 4 часа.

75. От Татар Пазарджик до Батак — 6—7 часа.

76. От Доспат хан за Разлог — 16 часа.

Пътува се по долината на Доспат дере, което носи името Serepol dervendi. Тази долина е необитаема, покрита с борови гори и непроходима за товарни коне. В тези пущинаци човек лесно може да се заблуди. Тук има пътеки, прокарани само от животни. След преодоляване на много трудности пристигнахме в махалата Бабек — 12 часа; Разлог — 4 часа.

V. От Неврокоп за София през Разлог и Самоков (с. 198—215)

78. От Неврокоп за Кремен хан

Изминахме разстоянието за 4 часа. Този път се използува от коли и е по западния бряг на Места.

Селища по маршрута: Баница — българско село; влизане в Къз Дервент; Слопу хан; село Слопу[120]; надясно по склона на планината — лозя, царевични ниви, кошари и колиби от селото Рибна, което е на 1 час; руини на Къз кулеси; Кремен хан[121].

80. От Кремен хан до Разлог

Това разстояние изминахме за 6 часа и 30 минути. Пътят може да се използува от коли.

Селища и местности по маршрута: Илип хан; надясно — караул; Филип кьой[122] или Илипо, село от 15 къщи на половин левга; Гостун хан — изолирана страннприемница на името на село, разположено на три четвърти левга надясно; дървен мост на река Елешница (на името на българско село от 100 къщи); Лушин хан — караул и няколко къщи; Ени кьой — 35 къщи, наляво; Доброница[123] — село от 85 мюсюлмански и български къщи и баня с термална вода.

Баня[124], от 170 мюсюлмански и български къщи с градини, заобиколени с плет. Има баня с термални води и антични руини, включени в съвременния градеж.

Драгиста — в планината, 22 къщи.

Разлог, наричан от гърците Мехомия, е център на каза от еялета на Серес. Състои се от 320 къщи, обитавани от мюсюлмани, българи и няколко гърци.

81. Екскурзия в околностите на Разлог

Баничка[125], село от 700 къщи, обитавани от мюсюлмани и главно от българи и гърци. Многократно през годината тук стават панаири. Голяма част от къщите са построени, за да служат за ханове, където много пътници и коне намират подслон. По-голямата част от годината тези къщи остават необитаеми и предават на това село вид на изоставено селище.

Луджана[126] — малко мюсюлманско село.

Високото поле между Добронища, Баня, Разлог и Баничка произвежда царевица, пшеница, ечемик, памук, мед. Тук се отглеждат овце и други животни.

82. От Разлог до Йокуру[127]

Изминава се за 5 часа. Пътят може да се използува от коли.

Селища по маршрута: Белица, състои се от 100 мюсюлмански и български къщи; колибите, пръснати по пасищата по пътя от Доспат хан за Разлог, са на с. Бабек; Йокуру — състои се от 100 мюсюлмански и български къщи.

83. От Йокуру до Чепина[128]

Разстоянието изминахме за 6 часа и 5 минути. Колите лесно могат да пътуват от Йокуру до Чепина.

Чепина, мюсюлманско село от 250 къщи.

84. От Чепина до Белова

Разстоянието изминахме за 4 часа и 55 минути.

Селища по маршрута: Лъджана — малко мюсюлманско село; Каменица — наляво; Корова — мюсюлманско село от 150 къщи; Белова — българско село от 200 къщи.

98. От Чепина до Батак — 4 часа.

Ракитово — 2 часа; Батак — 2 часа.

99. От Чепина до Татар Пазарджик — 8 и 30 минути.

Корова — 1 час; селото на Ели дере при излизането от планината — 4 часа; Татар Пазарджик — 3 часа и половина.

100. От Белова до Ели дере — 2 часа и 30 минути.

Сейтова[129], вероятно Симчина от картите — 1 час и половина; Ели дере[130] — 1 час.

VIII. Път от Серес до Неврокоп през Драма (с. 236—241)

С ездитен кон — 10 часа; с товарен — 12 часа.

IX. Път от Неврокоп до Кавала (с. 241—252)

153. От Неврокоп за Борова[131].

Изминава се за 10 часа с товарен кон и 8 и половина с ездитен.

Селища по маршрута: Копривлен — 1 час и половина; Петралик; Перица — мюсюлманско село; Чучурек — мюсюлманско село; Дебрен — мюсюлманско село; Чирашова[132] — мюсюлманско село; Борова — мюсюлманско село.

154. От Борова до Тухал[133]

Пътува се 6 часа с товарен и 5 часа с ездитен кон.

Селища и местности по маршрута: изгледи от Ушница[134], Борова, Стражен[135], Геруница[136], Болтища[137]; преминаване през Места; Тухал — мюсюлманско село от 6—8 махали на половин левга от Места.

155. От Тухал до Чаталджа[138]

Пътува се 6 часа с товарен и 5 часа с ездитен кон.

Изгледи от: Шипша[139], Добро село [140], Режаник[141].

159. От Борова до Ханлар или хановете при Саръшабан[142]

По десния бряг на Места — всичко 21 часа и половина.

По левия бряг на Места през: Усеница[143], Гризден[144], Чирашова[145], Бадобах Чатак[146], Бук[147] — преминаване през реката — Люшен[148], Кузликьой[149]; Ханлар.

Всичко — 26 часа и половина.

X. Път от Кавала до Смилян, до изворите на Арда (с. 252—258)

172. От Ксанти до Гьокче бунар[150]

Изминава се за 6 часа с товарни и 4 часа с ездитни коне.

Селища по маршрута: изглед на много колиби, разположени в долината на поток, идващ от север-северозапад; Муставчова[151] — на четвърт левга надясно; Гьокче бунар — малко мюсюлманско село, отглежда малко царевица и тютюн.

173. От Гьокче бунар до Демирджик[152]

Изминава се за 6 часа с товарен и 4 часа и половина с ездитен кон.

Селища по маршрута: Шахин[153], на 1 час в югоизточно направление; Пашавик[154] — мюсюлманско село; Вълканова[155] — в коритото на Куру чай; Козлуджа[156]; Демирджик — мюсюлманско село.

174. От Демирджик до Смилян

Изминава се за 7 часа с товарен и 6 часа с ездитен кон.

Селища по маршрута: Селища — чифлик на 50 минути от Демирджик; Янус дере[157] — българско село; много пръснати махали, зависещи от Янус дере; Раонища[158] чифлик — наляво.

Смилян. Център на казата Ахъчелеби. През 1847 г. още беше подразделение на каза Гюмюрджина. Сега е част от лива Филибе. Това мюсюлманско село, станало център на каза, се състои от 8 до 10 махали, пръснати в долината. Хановете му са мизерни. Разнебитеното им състояние говори, че пътуващите в този планински край са рядкост. Това ни накара да отидем в конака на Мустафа.

В картите погрешно е поставено в планините село Челеби или Ахъчелеби. Името Ахъчелеби се отнася за териториална единица , но не за населено място.

175. От Гьокче бунар до Мемкова[159]

Шахин — 1 час; Мемкова — 4 часа.

176. От Вълканова до Мемкова

Елмале[160] или Алмали — половин час; Саръ яр[161] — 2 часа; Мемкова — 1 час

177. От Янус дере до Ксанти

Изминава се за 15 часа по планински път, много по-труден от този, който ние преминахме. Освен това е и по-дълъг.

Селища по маршрута: Лобода махала[162] — 15 минути; Габрова[163] — 2 часа и половина; Ени кьой[164] — 3 часа; Кечели[165] — 2 часа и половина; Исиджа[166] — 1 час; Ксанти — 1 час и 15 минути.

178. От Смилян до Драма

Изминава се за 21 часа.

Селища по маршрута: Козница — 1 час и половина; Тоз бурун[167] — 1 час; село Арда — 1 час; хребета на планината Джура, вододел на Арда и Места —

половин час; село Джура[168] — 4 часа: Бук — на левия бряг на Места — 5 часа; преминаване на реката; Драма — 8 часа.

Разстоянието от Смилян до хребета на планината Джура ни беше дадено от стражарите в конака, което изминават всеки ден. Разстоянията от хребета на Джура до Драма не ни вдъхват доверие. Те ни бяха дадени от нашия обикновен водач, който е минал по този път само веднаж. Никой от стражарите от конака не бе изминавал този път, за да се проверят горните цифри.

X. Път от Смилян до Гюмюрджина (с. 259—268)

179. От Смилян до Чатак[169]

Необходими са 3 часа за товарен и 2 часа и половина за ездитен кон.

Селища по маршрута: Чокман[170] — българско село; махала на Райкова и тепавица.

Чатак. Селото е съставено от две махали: едната, в която пребивавахме, се населява от българи и няколко гърци; другата — от мюсюлмани. Християнският квартал се намира на мястото на сливането на Черна река и Бяла река. Мюсюлманският квартал се намира на 10 минути път на изток, на другия бряг на Бяла река, на склона на планината. В деня на нашето пристигане (събота 16 октомври 1847 г.) имаше пазар, който беше събрал 300—400 души от околните долини. Главните продукти за продажба бяха: овце, свине, груби платове, особено шаяци, произвеждани в Райково и другаде, и сечива.

180. От Чатак до Союджик[171]

Изминава се за 6 часа с товарни коне и 5 часа с ездитни. Обикновеният път от Чатак за Союджик, който ние напуснахме при Търън, се изминава за 5 часа и половина с товарни коне. Топоклу[172] — надясно — 3 часа; Фандаджик[173] — 1 час; Союджик — 1 час и половина.

Селища и местности по маршрута: Ифта махлеси; три махали или тикалия — наляво от пътя и една надясно; Търън-махала, съставена от разпръснати къщи и малка долина; Маден дереси — на юг. Долината на тази река носи името на едно село, където някога се е експлоатирал среброносен галенит. Союджик — мюсюлманско село.

181. От Союджик до Ири дере[174]

Изминава се за 5 часа с товарни коне и 4 часа с ездитни. Ние изминахме разстоянието за 5 часа и 25 минути. Разликата в горните цифри е лесно обяснима: от Союджик до Стоянов мост, който е граница между казите Ахъчелеби и Хаскьой, е 1 час и половина; но вместо да следваме обикновения път по протежение на Арда, ние взехме друг път по планината, който удвоява разстоянието.

Селища и местности по маршрута: Дрянова, на четвърт час наляво от Лъджа[175]; Стоянова, с пръснати къщи на един склон; каменен мост на Арда с три свода, който остава на четвърт час нагоре срещу течението на реката; Чандър[176] — пръснат в долината.

Ири дере. Това мюсюлманско село се състои от махали, разположени в долината, на доста големи разстояния една от друга и върху склоновете на планината. Стаята за пътуващите (мусафир одасъ) и големите бояджийски работилници се намират близо до джамията и рекичката, на височина 500 метра над морското равнище.

---

* Тикалия — населени места, които обикновено наричаме „махале“, тук се наричат „тикалия“ — О. В.

182. От Ири дере до Гьолджук[177]

Два пътя, почти еднакво дълги, служат за връзка между двете села: единият, по който ние тръгнахме, минава през планината Аллах даг. Изминава се за 5 часа с товарни коне и 4 часа с ездитни.

Аллах даг[178] — пътеката минава на 100 метра под върха; Гьолджук — мюсюлманско село.

183. От Гьолджук до Ени хан

Разстоянието изминахме за 5 часа и 30 минути.

Селища и местности по маршрута: Устура[179] — на половин час наляво Ерекли[180]; Ьорен[181] — на четвърт час наляво; Йениклар[182], върху един скат; много махали на половин и един час на склона към Кирли[183]; Кирли или поне една от махалите на селото — на 5 минути разстояние надясно; Хатипоглар[184]; преброждане на река Сюютлю[185]; преминаване през мост на р. Казълач; Ени хан[186]. Тази изолирана страноприемница, пристроена при съединяването на две тесни долини, е доста голяма и побира известен брой пътници и животните им.

184. От Ени хан до Гюмюрджина[187]

Необходими са 7 часа за товарни коне и 6 часа за ездитни.

Селища и местности по маршрута: преминаване последователно през три моста: Караач — на четвърт час наляво; четвърти мост; изкачване на височина 720 метра, откъдето на юг се виждат: Ичиклик тепеси, върха Френк бунар над Марония, източният край на остров Самотраки; Арапчи хан — лоша, изолирана страноприемница пред развалините на една кула; караул и стар форт; Гюмюрджина.

187. От Демирджик до Гюмюрджина

Елмали — 2 часа и половина; Шахин — 1 час; Сеникова — 2 часа; Ясъ кьой[188] — 3 часа; Гюмюрджина — 3 часа.

188. От Янус дере до Палас[189] — 2 часа.

189. От Смилян до Филибе

Следните пътища минават всички през Пашмакли[190] — 2 часа и половина; Левоч — 2 часа и половина; Чепели[191] — половин час. Оттук може да се отиде до Филибе по три различни пътя:

1. През Кайли чаль чифлик — 5 часа; Филибе — 9 часа.
2. През Хвойна и пр. — 13 часа.
3. През долината на Бачково и Станимака — 14 часа и половина.

190. От Смилян до Гюмюрджина

Независимо от пътя, който ние минахме, съществуват много пътища, които свързват тези центрове на кази.

П ъ р в и я т п ъ т. Най-прекият път минава през Янус дере-Елмали — 8 часа (вж. маршрут 187 за останалата част от пътя). Гюмюрджина — 9 часа и половина. Всичко — 17 часа и половина.

В т о р и я т п ъ т. Палас — 2 часа и половина; Топоклу — 1 час; Мадан — 2 часа; преминаване на планината; Даръ дере[192] — резиденция на представител на мюдюра на Гюмюрджина — 3 часа; преминаване през планината Мемкова — 2 часа; Шахин — 4 часа (вж. маршрут 187 за останалата част от пътя); Гюмюрджина — 8 часа. Или всичко — 22 часа и половина.

Т р е т и я т п ъ т: Палас — 2 часа и половина; Ени кьой — 3 часа; преминаване през планината; Узун дере[193] — 2 часа; Чатак[194] (съществуват много села с това име, които не трябва да смесваме), разположен там, където рекичката на Даръ дере се съединява с тая на Узун дере — 2 часа; Кирли — 1 час

(Кирли от този път не е нашето Кирли от маршрут 183, което се намира на 2 и половина часа от Чатак — въпросното село е една от многобройните махали, които съставят общината с това име); Ип дере[195] — 2 часа; пресичане вододела на Сюютлю и Куру чай; Балуджа[196] — 3 часа; Ясъ кьой — 5 часа; Гюмюрджина — 3 часа. Или всичко — 21 часа и половина.

Четвъртият път: Ени кьой — 5 часа и половина; Ак бунар[197] — 2 часа; Ири дере — 1 час и половина; Сърп кьой[198] — 1 час; Макмулу[199] — 1 час и половина; Сапунджи[200] махлеси — три четвърти час; Кючук виран[201] — половин час; Чекерли джумаеси — три четвърти час; Ени махле, която е на половин час от нашия Ени хан (маршрут 183) — 1 час; Гюмюрджина — 6 часа и половина. Или всичко — 25 часа и половина. На много от гореспоменатите села ние дадохме местоположението в планината Аллах даг (маршрут 182). Възможно е тези разстояния да са преувеличени, защото ханджията на Ени хан смяташе, че от този пункт до Дермен дере са само 4 часа.

Петият път: Ири дере — 9 часа; Дура бейлер[202] — 2 часа; Крзали[203] — 1 час; Кючук виран — 1 час; Балък кая — 1 час; Бекташлер[204] — 1 час; Курт кьой[205] — 1 час; Хасарджик[206] — 1 час; Коджамар[207] — 2 часа; Кирли — 1 час; Ени хан — 2 часа и 15 минути; Гюмюрджина — 6 часа. Или всичко — 28 часа и 15 минути. Възможно е тези разстояния да са преувеличени, защото ханджията от Ени хан смяташе разстоянието до Курт кьой за 5 часа.

191. От Смилян до Кърджали

Ири дере — 9 часа; Мъшкуля — 2 часа; Чатак[208], съставено от много махали — 1 час; Исмаилер[209] — 1 час; Кьоселер[210] — половин час; Салихлер[211] — 1 час; преминаване Арда; Кърджали — 15 минути. Или всичко — 14 часа и 15 минути. С изключение на Салихлер, което е на южния бряг на Арда, всички други села са на значително разстояние от същата река.

192. От Чатак до Филибе

Дере кьой[212] — 2 часа; Чепели — 1 час и 30 минути. Останалото, както по маршрут 189.

193. От Союджик до Филибе

Минаване през Дренкова и Лъджа — 2 часа; Сусус[213] — 3 часа; Кара колас — 1 час; Тахтали — 4 часа; Арнаут кьой — три четвърти часа; Червен кьой — половин час; Станимака — 2 часа; Филибе — 4 часа. Или всичко — 17 часа и 45 минути.

194. От Союджик до Стан кьой — 2 часа.

Стан кьой е махала на Союджик, разположена на границата на казите Ахъчелеби и Хас кьой.

195. От Союджик до Даръ дере — 6 часа (втори път)

196. От Гьолджук до Даръ дере — 4 часа.

197. От Гьолджук до Кърджали — 6 часа.

198. От Ени хан до: *Ип дере* — 4 часа; Даръ дере — 7 часа; Узун дере — 8 часа; Курт кьой — 5 часа; Дермен дере — 4 часа; Мастанлъ[214] — 5 часа.

XII. От Гюмюрджина до Фере (с. 269—272)

XIII. От Фере до Хаскьой (с. 273—279)

208. От Фере до Доган хисар[215]

Изминава се за 10 часа с товарни коне и 8 часа с ездитни.

Селища по маршрута: Шаинлар[216]; Дурали[217]; Домуз дере[218] — българско село; Доган хисар — българско село.

209. От Доган хисар до Шапчи[219]

Изминава се за 6 часа с товарни и 5 и половина часа с ездитни коне. Обикновеният път слиза в долината на река Бадома и върви срещу течението. Пътят, който ние взехме, е по-труден от първия и се свързва с него около Кирка[220].

Селища по маршрута: Коджа кьой[221]; Кирка — българско село; караул на една платформа между два оврага; Калайджи дере[222] — българско село.

Шапчи. Това село се обитава от българи и мюсюлмани. Името си носи от една работилница за стипца, която се снабдява от кариерите за алунит на четвърт и на половин час път в подножието на планината.

210. От Шапчи до Меркоз[223]

Разстоянието се изминава за 8 часа с товарни коне и 6 и половина с ездитни.

Селища по маршрута: Еврем кьой[224]; Козлу кьой[225] — наляво; Ташкънлар[226] Балдиран[227] — мюсюлманско село; Меркоз — мюсюлманско село.

211. От Меркоз до Чалабу[228]

Изминава се за 5 часа и половина с товарни коне и 5 часа с ездитни. Един пешеходец може да измине разстоянието за 4 часа. Причина на забавянето ни бе лошият кон на водача ни.

Селища по маршрута: Мусаджик[229]; Чалабу — българско село, съставено от пръснати къщи в една затревена долина.

212. От Чалабу до Аврен

Разстоянието се изминава за 2 часа и 45 минути с товарен и 2 часа и 15 минути с ездитен кон.

Аврен — българско село.

213. От Аврен до Ямур баба теке[230]

Разстоянието се изминава за 3 и половина часа с товарни и 3 часа с ездитни коне.

Селища по маршрута: Авали[231] — на североизток; Кошукавак[232] — на 1 час и половина на северозапад върху десния бряг на Бургас дере; Ямур баба теке — разположено на 30—40 метра над коритото на реката; на срещуположния бряг се намира Чобан кьой[233].

214. От Ямур баба теке до Мастанли

Изминава се за 6 часа по най-лесния и къс път, който минава през Кошукавак, пресича Бургас дере, изкачва се по течението на Елбасан дере, пресича водораздела на Бургас дере и Сюютли и слиза в Мастанли. Този маршрут доста лъкатуши. Ние предпочетохме по-дълъг и по-труден път, за да опознаем по-добре района (8 и половина часа с товарен кон и 7 часа с ездитен).

Селища по маршрута: Иалуз[234] кьой — надясно; Ферезелер[235] — наляво; Саарнич[236]; Газалар[237] — надясно; махала, съставена от един чифлик и няколко къщи; Джелепли[238]; Сааранле[239] — наляво; махала от Чакмаклар[240].

Мастанли. Център на казата Султан ери. През 1847 г. още беше подразделение на каза Гюмюрджина. Сега тази каза е част от лива Филибе. Това село, станало център на каза, се състои от 300—400 къщи, населявани от мюсюлмани и българи. Има много, сравнително добре поддържани ханове. Резиденцията на мюдюра се намира на четвърт левга на запад от селото.

Доходите от територията, която носи името Султан ери, някога са били дадени от султана като зестра на една от дъщерите му. Сегашната каза все още пази името, което дължи на това обстоятелство.

215. От Мастанли до Кючук Ерджели

Изминава се за 3 часа с товарен и 2 часа и половина с ездитен кон.

216. От Кючук Ерджели до Мусуратле[241]

Селища по маршрута: Асемлар[242]; долината на Чифлик[243]; Керезли[244]; Мандра; Мусуратле.*

БЕЛЕЖКИ

1. Песани 2. Мелия 3. Неустановено 4. Чукур-орен 5. Пиролитос 6. Таври 7. Връх с измерена от Викенел надморска височина 1326 м. 8. Кутруджа — с. Котроня 9. с. Голям Дервент — Мега Дерион 10. Асия 11. Ималар 12. Неустановено 13. Бали кая — Малопетра 14. Малък Дервент — Микрон дерион 15. Казъл дели чай — Луда река — р. Еритропос; гранична река между България и Гърция 16. Кириаки 17. Протоклисион 18. На около 8 км югозападно от Димотика 19. Мандра 20. Лавара 21. Кара бейлик-Аморион 22. Индже кьой — Куфовувон 23. Азвестадес 24. Маврокли си. 25. Ивайловград 26. Елинохорион 27. Неустановено 28. Неустановено 29. Неустановено 30. Елафохорион 31. Лади 32. Славеево 33. Ченгарли-Цингели 34. Терапис 35. Ефрем кьой — Ферингион 36. Саръ Хадър — Кипринос 37. Неустановено 38. Филакион 39. Кастанее 40. Фтеля 41. Миля 42. Марасия 43. Канадас 44. Амбелакия 45. Плати 46. Комара 47. Бориславци 48. Бара 49. Горска поляна 50. Малки Воден 51. Долно поле 52. Маджарово 52-а. Бряговец 53. Долни Главанак 54. Турско поле 55. Румелия 56. Тополово 57. Рабово 58. Бял кладенец 59. Османово, сега залято от водите на язовир Студен кладенец 60. Дъхово — под водите на язовир Студен кладенец 61. Гнездово 62. Неустановено 63. Широко поле 64. Седловина 65. Доброволец 66. Долно Черковище 67. Морянци 68. река Крумовица 69. Поточница 70. С. Студен кладенец 71. Сега тук се издига стената на язовир Студен кладенец 72. Правилното наименование е Юглюк. Селото е залято от водите на язовир Студен кладенец. Очевидно в пътните бележки на Викенел или при обработването им е допусната грешка, тъй като село Юглюк е българско, а село Осман башелар — турско 73. Османово 74. Крояци 75. Петлите 76. Зорница 77. Железна врата — залято от водите на язовир Студен кладенец 78. Доброволец 79. Комунига 80. Царевец 81. Охлювец 82. Севдалина 83. Вероятно Мандър ач — с. Повиен 84. Неустановено 85. Черна нива 86. Калинка 87. Черна скала 88. Неустановено 89. Неустановено 90. Железник 91. Пазарът на с. Черноочене 92. Габрово 93. Леново 94. „Айгър чешма" при с. Паничково 95. Асеновград 96. Тополово 97—99. Неустановени 100. Червен. 101. Гоце Делчев 102. Първенец 103. Прослав 104. Чифликът на Ахмед ага Тъмръшанлията, разположен на южния склон на вр. Модър. 105. Тъмръш 106. Това е бащата на Ахмед ага Тъмръшанлията — Хасан ага 107. Равногор 108. Форцово 109. Беглика 110. Вероятно Дереджик-Брестовица 111. Злати трап 112. Неустановено 113. Девин 114. Борино 115. Беденски бани 116. Гьоврен 117. Ягодина 118. Буйново 119. Фотен 120. Неустановено 121. Кремен 122. Филипово 123. Добринище 124. Банско 125. Баничан 126. Неустановено 127. Якоруда 128. Велинград 129. Семчиново 130. Ветрен дол. 131. Потами 132. Черешево—Пагонери 133. Неустановено 134. Неустановено 135. Неустановено 136—137. Неустановени 138. Хористи 139. Тимотеос 140. Неустановено 141. Харадра 142. Хрисуполис 143. Осина — с. Сидеронерон 144. Пагонери 145. Неустановено 146. Четакли — Полигефирон 147. Паранестион 148. Неустановено 149. Неустановено. 150. Главки 151. Муставчово 152. Димарион 153. Ехина 154. Пахни 155. Емонион 156. Котили 157. Елховец 158. Вероятно Равнища 159. Мемково 160. Меливия 161. Кидарос 162. Неустановено 163. Габровон 164. Ставруполис 165. Пилима 166. Исай 167. Могилица 168. Неустановено 169. Устово 170. Чокманово 171. Върбина 172. Средногорци 173. Леска 174. Егри дере — Ардино 175. Давидковски бани 176. Светулка 177. Лебед 178. Връх Алада 179. Устрен 180. Шипок 181. Неустановено 182. Неустановено 183. Бенковски 184. Фотиново 185. Река Върбица 186. В района на с. Жерка, Момчилградско 187. Комотини 188. Иасмос 189. Рудозем 190. Смолян 191. Чепеларе 192. Златоград 193. Неделино 194. Пресека 195. Драганово 196. Мелитена 197. Бял извор 198. Рът 199. Падина 200. Сапунаре 201. Мишевско 202. Синигер 203. Неустановено 204. Папрат 205. Вълкович 206. Рогозче 207. Вероятно Коджа Ювер-Старово 208. Вероятно Чатаклар — Читашко 209. Бойно 210. Късево 211. Прилепци 212. Момчиловци 213. Безводно 214. Момчилград 215. Есими 216. Антия 217. Дорикон 218. Нипса 219. Сапе 220. Кирки 221.Неустановено 222. Каситера 223. Кехрос 224. Евренос 225. Каридя 226. Кинида 227. Неустановено 228. Смигади 229. Миртиски 230.

---

* Оттук нататък описанията на Викенел се менят по форма и не ни дават нищо ново за целите на нашите проучвания. — Б. пр.

Текето при с. Дъждовник 231. Благун 232. Крумовград 233. Овчари 234. Неустановено 235 Скалак 236. Сърнак 237. Неустановено 238. Джелепско 239. Седевче 240. Чакмаци 241. Неустановено 242. Хасемлар-Орешница. 243. с. Чифлик 344. Черешица 245. Оттук нататък бележките на Викенел се менят по форма и не ни дават нищо ново за целите на нашите проучвания.

ДОКЛАД
ДО ГОСПОДИН ГЛАВНИЯ ДИРЕКТОР НА ТЮТЮНИТЕ В ПАРИЖ

по производството, износа, местната консумация, обработването и търговията с тютюни в провинциите на Европейска Турция, разположени около Родопските планини и във вътрешността на този масив

Предишните доклади, които имах честта да изпратя до Главното управление по тютюните, съдържат сведения, които можах да събера по време на първата част на моето пътуване. Остава да предам тези, които събрах по време на последната част. Тези данни се отнасят за почти всички провинции в масива на Родопите.

Мисля, че ще бъде интересно да се включат само в един доклад всички придобити сведения за тази обширна област, която произвежда най-хубавите тютюни в Европейска Турция. Впрочем аз включих в тези бележки сведенията за района на Късъл дели[1], за които споменавам в доклада си от 16 юли 1847 г. . . .(с. 483).

Производство на тютюн в Родопите, експорт и местна консумация

Родопите включват теренните форми, които са ограничени, както следва:
— на запад: от левия бряг на Струма (древния Стримон) или Места;
— на север и изток: от десния бряг на Марица (древния Хеброс);
— на юг: от Егейско море.

Различните области на Европейска Турция, които произвеждат най-хубавите качества тютюн, са групирани около този планински масив, върху неговите склонове и в някои от долините му. Тези области са:
— в източната част: Димотика, включваща поречието на р. Късъл дели, Фере и Макри;
— на север: Едирне, включително Чирмен, Хаскьой;
— на северозапад: Кюстендил, Дубница, Джумая;
— на юг: Драма, Правища, Кавала, Саръшабан, Енидже, Гюмюрджина;
— в централната част на масива: от една страна, Неврокоп и Разлук, а, от друга — Ахъчелеби и Султан ери. . . (с. 486).

1. Димотика, включително Късъл дели

Районът на Димотика е ограничен на изток от течението на Марица, на север — от областта на Едирне, на запад — от течението на р. Бургас дере, приток на Арда, на юг — от района на Фере. Тютюнът тук се отглежда успешно, но в по-малки количества, отколкото на срещуположните склонове на планината. Той расте главно в долината на Късъл дели, по платата, между притоците на реката и в долината на Марица (487).

---

[1] Късъл дели — Луда река, по която минава границата с Гърция и се влива в Марица при Димотика. Районът на Луда река обхваща не само поречието на реката, но и притоците ѝ, които текат в южната част на бившата Ивайловградска околия.

2. Фере и Макри

Тютюнът се отглежда в малки количества на територията на Фере, върху платата от 100 до 180 метра и особено в долините, на няколко метра над морското равнище. Тази култура не се отглежда на територията на Макри (487).

3. Едирне

Хълмовете, които отделят долното течение на Късъл дели от Арда, служат за южна граница на казата на Едирне. Тази граница опира на 15 левги на запад от гр. Едирне при дефилето на Суук бунар, разположено на една левга на запад от вливането на Бургас дере в Арда.

Като се почне от скалите, които тук притискат течението на Арда, разделителната линия минава от юг на север през планините, стига до Марица и образува основата на триъгълник, чиито страни са трасирани от Арда и Марица и чийто връх завършва при Мараш, село, разположено при сливането на двете реки, на един час на запад от Едирне. Този триъгълник съставя планинската част на областта.

Твърде малък брой села са в западната част на областта на височина 400—500 метра. Повечето са или в долините, по платформите, или по леко наведените склонове, стигащи до 200 или 250 метра. Тези села произвеждат незначително количество тютюн, предназначен за износ. Източната част, съставена от ниски хълмове, от равнината на Марица и от долната част от долината на Арда, която се простира нашироко на пет левги на запад от Едирне, включва главните населени места, където в областта се произвежда тютюн (с. 487).

4. *Хаскьой*[2]. . .

5. *Горната долина на Марица и басеина на Самоков*

. . . Произвежда тютюн в количество, което едва задоволява местната консумация. Същото — и за равнината на Самоков (с. 488).

6. *Долината на Струма*

— басеинът на Дубница. . .

— басеинът на Кюстендил. . .

Твърде плодороден район за всякакви плодове, но произвежда само лошокачествен тютюн (с. 488).

— басеинът на Джумая. . .

Тютюнът тук расте в леглото на долината, върху платата на 30 до 100 метра над нея и в долините на притоците (с. 488).

— басеинът между Джумая и Серес.

. . . Рядкото население проявява слаб интерес към тютюна (с. 488).

— басеинът на Серес

. . . Произвежда едва необходимите количества тютюн за местна консумация (с. 488).

7. *Драма*

. . . Произвежда тютюн с името: тютюн от равнината и тютюн от планината (с. 488).

8. *Долината на Кара су*

— басеинът на Разлук. . . Производството на тютюн е незначително.

— басеинът на Неврокоп. . . Басеинът на Неврокоп и най-ниските части, съседствуващи с него на изток, произвеждат достатъчни количества тютюн

---

[2] Викенел не сочи определени места за производство на тютюн, а отбелязва, че районът е също така планински. Подобни бележки, които имат само топографска стойност, са пропуснати в текста или означени с многоточие. За отдалечените от Родопите райони сведения не се дават.

с широки листа, които в търговията се продават, както тези от долината на Кара су, под името тютюн от планините на Драма.

9. *Правища. . .*

10. *Кавала. . .*

11. *Саръшабан. . .*

12. *Ахъчелеби,* Султан ери и планинските части на Гюмюрджина и Енидже.

— Ахъчелеби. В този район тютюнът може да се отглежда само в малки количества в по-широките долини или по съседните малки плата (с. 491).

— северният район на Гюмюрджина. В горната част на долината на Сюютлю, зависеща от Гюмюрджина и удължена от запад на изток, успоредно на течението на Арда, производството на тютюн почти не съществува (с. 492).

— Султан ери. В разширенията на терена по долината на Сютлиика и върху близките вулканички платформи са селата и нивите с тютюн. Градчето Мастанли, център на казата Султан ери, е разположено в една от тези малки равнини, на три левги от Арда и от малката равнина на Кърджали. . .

По-ниско разположените села, в дъното на долините и върху близките склонове са на височина от 200 до 300 метра. Голяма част от селата са на надморска височина от 600 до 800 метра. Те произвеждат тютюн в количества, които имат малко значение за търговията (с. 492).

— планините в района на Енидже. Селата, в които се произвежда хубав тютюн, са разположени в разширенията на долините, върху малки плата и полегати склонове, на абсолютна височина, по-ниска от 150 метра. Тези, които произвеждат обикновен, но особено качествен тютюн, са по високите места (с. 493).

13. *Равнината на Енидже*

В над една трета от тази леко хълмиста равнина се отглеждат тютюн и житни култури (с. 493).

14. *Гюмюрджина*

По-голямата част от тази хубава равнина, опустошавана от малария, както и равнината на Енидже, не се обработва. В останалата част се отглеждат житни култури. Само в двете нахии Грджан и Глоян се произвежда тютюн.

— Глоян — на две левги по протежение на северозапад от Гюмюрджина в полите на Гюмюрджински карлък.

— Грджан — започва на две левги на изток от Гюмюрджина (с. 494).

Важност на областите в Родопите по производство на тютюн, предназначен за износ и за местна консумация

1. Късъл дели, Едирне, Хаскьой

Данните за реколтите от различните области в Родопите за 1844, 1845, 1846 и 1847 г. са дадени от г-н Клериси, търговец и консулски агент на Франция в Кавала. Това особено се отнася за южните склонове на Родопите. Но г-н Бадети е по-точен в сведенията си за Късъл дели.

По г-н Клериси средната продукция на Късъл дели през последните 4 години е 1475 бали, които по 50 оки едната, правят общо 73,750 оки, или при тежина на една баля от 45 оки — 66,375 оки.

Г-н Бадети, който от 20 години живее в Едирне, твърди, че преди десет години Късъл дели все още е произвеждал 800 000 оки, но сега не може да даде за търговията повече от 50,000 оки тютюн.

Същият търговец определя на 50,000 или 60,000 оки сегашното производство на Одринската и Хасковската околии, взети заедно. Последната цифре максимумът, който може да се допусне. Тези два района също така са доставяли на търговията много повече количества.[3]

2. Енидже, Драма, Кавала, Саръшабан

— Енидже: 1,538,000 оки;
— Драма: 953,912 оки;
— Правища: 375,062 оки;
— Саръшабан: 217,919 оки;
— Кавала: 147,606 оки

Всичко — 3,231,499 оки (с. 501)

3. Гюмюрджина, Султан ери, Фере и Макри

— Гюмюрджина: 24,000 оки; от които 16,000 за износ;
— Казъл дели: 50,000 оки;
— Султан ери: 21,000 оки;
— Фере и Макри: 13,000 оки.

Всичко за износ — 100,000 оки (с. 502)

Назначение на експортирания тютюн

— от Казъл дели и Димотика: за Египет, Гърция, Смирна, Ливорно и Триест.

— от Хаскьой: цени се във Влашко, откъдето една част отива в Унгария.

— от Фере, Макри и Гюмюрджина: както тютюна от Казъл дели. Също и от планините на Драма и Енидже.

— от равнината на Драма и Енидже и Кавала: складира се в Константинопол. Останалата част — във вътрешността на Турция. Никоя велика сила не консумира този тютюн с високо качество. . . (с. 503).

Цигарата е непозната в Турция. Пуши се с лула.

Населението от Родопите и от близките равнини е не повече от 1 000 000 души. Ако се пресметне по 1 ока средно на глава от населението, за вътрешна консумация са необходими 1 милион оки.

Следователно за експорт — 3 391 499 оки, за местна консумация — 1 600 000+. Или общо производство на тютюн в Родопите — 4 991 499 оки, или 6 239 377 кг (с. 503).

Причини, които доведоха до прогресивно намаляване на производството на тютюн в планините на Родопа

В началото на този раздел имах случая да спомена за грамадното намаление на производството на тютюн в някои кази на Родопите; ще разгледам различните причини, които доведоха до това намаление.

Този упадък започна по времето на премахването на еничерите.

Планините на Родопа, населени в по-голямата си част от фанатично мюсюлманско население, благоприятно разположено към каузата на еничерите, послужи за убежище на тази страшна войска. Организира се въоръжена съпротива. Тя трябваше да бъде укротена със сила. Гражданската война, конфи-

[3] Виж в края на този раздел причините, които доведоха до упадъка на производството на тютюн в Европейска Турция (с. 501).

скациите и опустошенията, които последваха, разориха богатите собственици и имаха за последица унищожаването на значителна част от животните, които бяха главното богатство на областта. Недостигът на фураж се почувствува още тогава, но успокояването, изглежда, възстанови, поне отчасти, нанесените опустошения в областта, тъй като по думите на г-н Бадети районът на Къзъл дели произвеждаше все още преди 10 години 800,000 оки тютюн. Тази каза сега не доставя на търговията повече от 50 000. Реалният упадък на този район и на останалите планински райони започва, прочее, от Танзимата или Реформата.

Известно е, че през 1839 г. султан Абдул Меджид извести Гюлханския хатишериф, с който въведе във вътрешната администрация на империята промени, заимствувани от организацията на великите сили. С намерение да премахне злоупотребите при събирането на данъците той нареди да се анкетира размерът на всички данъци, наложени на провинциите върху всяка собственост и всеки продукт.

Жителите от равнината, осведомени от французите за реформаторските проекти на султана, направиха точни и често намалени по размера на процентното облагане на казата декларации по всички видове облагания. Планинците, заслепени от недоверие и страхувайки се от увеличаване на данъците, имаха нещастната идея да надуят цифрите на това процентно облагане. Тези декларации послужиха за основа. Много от малкте налози бяха премахнати и заменени с данъците, които сега са в сила. Оттук последва облекчаване на населението от равнините и влошаване положението на жителите на планинските райони. Същите, смазани от тежестите, които им се стовариха, бяха принудени, за да задоволят исканията на събирачите на данъци, да продават животни, коне и дори малкото домашни съдове от бакър, които имаха.

Към това тежко положение трябва да се добавят много злоупотреби, от които ще се задоволя да спомена следните:

1. Неправилно разхвърляне на данъците

Всеки избран от своите съселяни или назначени от властите се ползува от положението си, за да се освободи от налозите във вреда на други или да се обогати за тяхна сметка.

2. Злоупотреби при събирането на данъците

Десятъкът например трябва да се плаща в натура. Събирачите му обаче отказват да получават плодове и зеленчуци. Те искат десятъка в пари, в размер, пресметнат на цени, 2, 4 и дори 10 пъти по-високи от пазарните цени.

3. Изнудвания при събирането на данъците

И най-малките възможности за чиновниците от всички степени са повод за възмутителни злоупотреби. Между хилядите проверени факти, на които съм бил почти свидетел, ще се задоволя да приведа само някои от тях.

Един планинец се явява пред каймакамина на Драма и иска разрешение да построи стая за почивка и нощуване на пътници. (В чисто мюсюлманските села няма ханове. Заменени са със стая за гости, където се приютяват пътуващите. За тях се грижи един от жителите на селото). Той дава лично на каймакамина сумата от 1000 пиастри, която се изисква за това. Пашата казва, че сега няма време да му даде разрешителното и че трябва да дойде по-късно, за да го вземе. На другия ден каймакаминът препраща планинеца при своя касиер, който иска 1000 пиастри за разрешителното за строеж. Въпреки всички твърдения, че вече е платил, измаменият трябваше да плати втори път.

Наследникът на каймакамина, за когото разказвах, през 1847 г. направи обиколка в планините на Гюмюрджина. При всяко отсядане той нареждаше да му дават тескере, което удостоверяваше, че той е изплатил направените от него и от свитата му разходи. Тази свита се състоеше от сто придружвачи, коняри и др. Аз минах по тези места малко след пашата и намерих, че населението е отчаяно от предявеното искане от тази персона да му се даде една значителна сума като обезщетение за направените от него разходи по пътуването му. Ако някой се оплачеше, със събраните удостоверения пашата можеше да осъди тия, които се оплакват от него като клеветници.

По повод на едно подобно чудовищно изнудване трима старци от една община били изпратени от техните съселяни като депутация при пашата на Солун, към когото се числи провинцията на Драма. Те били бити с тояги и след това затворени като клеветници. При тази новина селата от общината избират помежду си 150 най-видни селяни като делегати, които да предявят техните оплаквания и да потвърдят казаното от първите. Това второ представителство не бе по-щастливо от първото. Едни са били бити с тояги, други затворени, а останалите са били подложени и на двете наказания.

Могли ли са да отидат и да се оплачат в Цариград ? — Отказали да им дадат тескерета.

Бих могъл да приведа безкрайно много факти. Ще завърша с един пример, който дава представа за дълбоката деморализация на чиновниците. Ежедневно се извършват убийства и кражби и никой не търси извършителите им, въпреки че на всички са добре познати. Разбойниците, които попадат в ръцете на правосъдието, обикновено излизат на свобода, щом като разполагат с някоя кръгла сума. Това съучастие между крадци и чиновници е толкова явно, че един ага, натоварен за реда в голям планински район, ми казваше, че той сам си пази заловените разбойници и сам ги съди. Само благодарение на това районът, който му е поверен , се радва на сигурност. Между доверените хора, давани ми за придружвачи от пашите, някои ми признаха, че са били разбойници; други станаха такива малко след това. Аз лично се убедих в Рилския манастир, че някои конни стражари, натоварени с преследването на крадци, при случай сами се отдаваха на разбойничество. Двама от тях бяха убити в една схватка, въпреки че носеха тескере, което удостоверяваше, че са хора на властта (с. 503—505).

Развитие на зърнените култури

Някога износът на зърнени храни беше забранен. От няколко години насам свободата на търговията осигури значителен приток от пари в областта. (Тези пари незабавно изчезнаха и не циркулират вече в областта.). Високите цени през 1846 г., последица от неурожая в една част в Европа, възбуди духовете. Много от производителите от равнината в района на Казъл дели, Едирне и Хаскьой последваха примера на съседите си. Това прогресиращо увеличение доведе в северните и североизточни райони на Родопите до упадък на тютюневата култура, чиято реколта не е толкова сигурна, колкото тая на зърнените храни.

Такива са причините, които доведоха до намаляване количеството на тютюна, с който тази област може да разполага за износ (с. 505).

Средна продукция от дюнюм[1], засаден с тютюн

Викенел съобщава, че няма точни данни за това.

Емин бей — продължава авторът, — който събира 50 000 оки тютюн в Баирия и Ортакьойлер, не знае нито размера на своята земя, нито средния продукт. Неговите служители не знаят повече от своя господар (с. 507).

Един от главните производители в Къзъл дели твърдеше, че от същото количество земя, която е давала някога 1000 оки тютюн, добивите постепенно са спадали и сега тази земя давала само 100 оки, а понякога и 50 оки. В предишния раздел аз изложих причините, които някога в планините доведоха до намаляване броя на отглежданите животни. Само един пример е доста точен, за да се даде представа за това грамадно намаление. Собственикът на Теке, един от най-богатите жители на Къзъл дели, притежава 120 животни на една площ, която е изхранвала повече от 1000. Многобройните стада от овци и кози, които населяваха планината, даваха обилен тор и възможност за хубави реколти от силен, богат на амониеви соли тютюн, с високи качества за производство на тютюн на прах. Лишени от тези ценни ресурси, производителите търсят да заместят липсващия им тор с избора на земята. Опитът показва, че за да се получат възможно най-добрите резултати, тютюнът трябва да се сади върху червена новоразорана почва и след осем-десет години културата на тютюна трябва да се пренася другаде.

Казах, че липсата на торове може да намали до 90 на сто реколтата от някои обработвани ниви. Използувайки системата на ново разораване на земи на всеки десет години, може да се допусне, че намаляването става с 10 процента всяка година (с. 507).

Среден добив:

— в равнината — 2100 кг от хектар

— в планината — 1200 кг от хектар

— средно от равнината и планината — 1400 кг от хектар (с. 508).

Таблица 4

Каза	Експорт					
	Тютюн от планина средно 1200 кг от ха		Тютюн от равнина средно 2100 кг от ха		Общо от планината и равнината	
	кг	ха	кг	ха	кг	ха
Къзъл дели	41 000	34,16	21 500	10,24	62 000	44,40
Едирне и Хаскьой	25 000	20,85	50 000	23,80	75 000	44,65
Фере и Макри	75 000	6,25	9 000	4,29	16 500	10,54
Драма	702 000	585,00	490 000	233,34	1 192 000	818,34
Кавала	+—	— —	184 000	87,61	184 000	87,61
Правища	— —	— —	468 000	222,86	468 000	222,86
Саръшабан	— —	— —	272 000	129,00	272 000	129 00
Енидже	728 000	606,00	1 195 000	569,00	1 923 000	1,175
Гюмюрджина	10 000	8,34	10 000	4,76	20 000	13,10
Султан ери	14 000	11,67	12 000	5,95	26 500	17,62
Общо	1 527 500	1 272	2 712 000	1 291	4 239 500	2 564

[1] Дюнюм — мярка за повърхност от 784 до 1156 кв. м — средно към 1 декар.

Рекапитулация

Общо производство: 4 239 500 кг за експорт + 2 000 000 кг за вътрешна консумация.
Всичко: 6 239 500 кг. общо производство от Родопската област

Общо земя:
2,564 ха за производство на тютюн за износ + 1,428 ха за производство на тютюн за местна консумация.
Всичко: 3,992 ха за производство на тютюн в Родопи (с. 510)

Засаждане на тютюна

. . . Жителите в планините разполагат с недостатъчно количество само с кози и овчи тор. По-заможните добавят тор от своя кон. Жителите от равнината, малко по-облагодетелствувани, използуват тор от овце, биволи, крави, коне. Рядко се използуват човешки екскременти. Но в една страна, където благосъстоянието е твърде малко изключение и мизерията е всеобща, невъзможно е да се уточни количеството на използуваните торове. Всякой тори съобразно възможностите си. Лизгарът и мотиката се използуват от всички. Плугът се използува само от няколко заможни производители от равнините — Едирне, Драма, Енидже и др. (с. 512)

Само един пример е достатъчен, за да се запознаем с начина на засаждането, практикуван в големите площи с тютюн. Дължа тези сведения на хората на Емин бей, най-богатия собственик в казата Енидже, произхождащ от стара и влиятелна фамилия. Този уважаван старец всяка година прибира по 50,000 оки тютюн от едно владение, за което бяха необходими шест часа, за да се обиколи. . . (с. 512)

Транспортиране на тютюните и различни разходи до мястото на товарене

В цяла Европейска Турция транспортът се извършва с товарни коне. От това общо правило трябва да се изключи обаче долината на долната част на Марица, където могат да се ползуват малки кораби от Едирне до Енос.

Товарищата са:

1. Енос, където се получават тютюните от Къзъл дели, Едирне и Хаскьой;
2. Солун, където се транспортират тютюните от близките кази;
3. Кавала, където се товарят тютюните от Драма, Кавала и част от Енидже;
4. Има пристани в близост на Саръшабан, Енидже и Гюмюрджина, но те се посещават само от малки гръцки и турски корабчета. . . (с. 517)

Ще приведа два примера, които ще дадат представа за транспортните разходи в Турция.

1. Малкият град Джумаа (Благоевград — б. пр.), разположен в долината на Струма на тридесет и пет часа път от устието на тази река и на четиридесет и пет часа от Кавала, произвежда в района си доста ценен тютюн, с цена 3—4 пиастра оката, който се консумира на място поради отдалечеността си от европейските търговци. Един кираджия с коне, които наех, ми каза, че той би се наел да транспортира до Кавала или Солун със своите 5 коня 10 бали тютюн, всяка по 50—60 оки, за около 80 пиастра или средно 550 оки за 80 пиастра, т. е. 5 пари и 82 стотни от парата за ока.

2. Превозването на тютюна от Къзъл дели до Енос се извършва отчасти с товарни коне и отчасти с корабчета. От Теке до Софлу, разположен на Ма-

рица на 10 часа път, и от Софлу до Енос — 11, транспортните разноски за две бали тютюн, тежащи общо 100 оки, струват 8 пиастри за първата част на пътя и 6 пиастри за втората. Всичко 14 пиастри или 5 пари и 60 стотни от парата за ока.

Тези два примера доказват, че, като се има предвид разликата в разстоянията, транспортът в долината на Марица струва два пъти повече, отколкото в долината на Струма. Това установих по собствен опит. . . (с. 518).

Транспортът за Енидже, Кавала и Драма е по-скъп, отколкото в долината на Марица. ..

Транспортът от Енидже до Кавала (7 часа път) е от 6 до 8 пари за ока.

Към средата на месец ноември аз срещнах в долината на Арда по пътя за Хаскьой власи, които пренасяха със своите мулета закупения от тях тютюн в района на Кърджали. (с. 518)

Средни цени на тютюна в казите на Родопите

През последните години тютюнът се е продавал по следните цени в посочените кази:

1. Къзъл дели и Димотика — от 70 до 100 пари или 1,75 до 2,5 пиастра
2. Едирне от 70 до 120 пари или 1675 до 3 пиастра
3. Хаскьой — от 3,5 до 4 пиастра
4. Фере и Макри
5. Кюстендил, Дубница и Джумаа (Благоевград)

Тютюнът от Джумаа се продаваше през 1847 г. от 2,5 до 4 пиастра, съобразно качеството; от другите места: от 1,5 до 2 пиастра.

6. Драма —

— Тютюн от равнината: от 3 до 5,5 пиастра

— тютюн от планината: от 1,5 до 3,5 пиастра

7. Правища — от 1,25 до 2,25 пиастра

8. Кавала — от 3,5 до 4,5 пиастра

9. Саръшабан — от 2 до 2,5 пиастра

10. Енидже

— от равнината: от 3 до 8,5 пиастра

— от планината: от 3,5 до 4 пиастра

11. Гюмюрджина:

— първо качество — от 2,75 до 3,25 пиастра

— второ качество — от 1,5 до 2 пиастра (с. 520)

Данъци, които са в сила, засягащи всеки вид собственост и продукция

1. Данък „бинлеме“ (бин — хиляда, данък върху хиляда). — Този данък се събира от чистия доход на собствениците, т. е. след като се намалят производствените разходи, докато десятъкът се удържа от брутния продукт. Той е от 10 на сто, поради което собственик, чийто чист доход е 1000 пиастра, се облага със 100 пиастра.

Бинлеме се плаща даже за необработвана земя. Той се издължава в аванс още през март, преди собственикът да е събрал произведеното от него. Ако предположим, че по липса на торове нивите със зърнени храни останат като угар в продължение на две години и се засеят през третата, ще се разбере, че този данък става разорителен.

Според г-н Бадети, търговец от Едирне, този данък се събира в цяла Румелия и затова го споменавам; но длъжен съм да отбележа, че никой производител на тютюн било в планините на Родопите, било в равнините на Драма и Енидже не са ми говорили за него, а тия, на които обръщах внимание върху този въпрос, ми потвърдиха, че не плащат този данък. Изглежда твърде вероятно, че от земите, засети с тютюн, този данък не се събира.

2. Забит хакъ или бекчи хакъ. — Този налог не се взема от правителството. Това е малка вноска, която собствениците събират помежду си, за да платят на избрания от тях пазач, който изпълнява приблизително функциите на нашите горски стражари. Този разход е твърде малък, за да влияе върху цената на тютюна.

3. Юшур (десятък). — Този данък е 10 на сто върху брутния продукт. В селата близо до консулските резиденции десятъкът е върху реално събраната реколта; но в планините се вършат злоупотреби, които могат да удвоят или утроят размера на десятъка. Събирачите на десятъка през лятото измерват засадената с тютюн земя. Те избират момента, когато реколтата се очертава като най-благоприятна, и изчисляват вероятната продукция. Тази преценка им служи за изходна база, когато трябва да се събира десятъкът, макар и голяма част от реколтата да е била компрометирана поради неблагоприятното време. За да прикрият това ограбване, те не търсят от производителя тази част от реколтата, от която той вече се е ползувал, и по този начин се е лишил от възможността да докаже, че преценката е прекалено висока.

Търговците от Гюмюрджина твърдяха, че от няколко години десятъкът в тяхната каза е бил заменен с определена такса от 20 пиастри на дюнюм, която наричат накдие или денюм парасъ. . .

Както и да е, тези търговци отдаваха на превръщането на десятъка в надие парасъ засилващото се изоставане на тютюневата култура в тяхната каза. Това занемаряване по мое мнение се дължи на други причини, които аз изложих в края на параграф III, глава I+. (с. 522)

Данъци върху тютюневите листа

Тютюнът за пушене в големите градове е обложен с налог за консумация, който варира съобразно селищата и който аз не можах да проуча. Той се облага също така, както и вносните стоки с мито (гюмрюк) и се заплаща от купувача или в митницата в Цариград или в пристанището, където се товари. Тютюнът за вътрешна консумация се облага от данъчните агенти в казата, където е произведен. Те дават тескере, което удостоверява, че данъкът за тютюна е платен. Представянето му осигурява свободно движение на стоката по цялата страна. . . (с. 522)

Данъци, които сега са премахнати

1. Интизап. — Интизапът бе определен налог от 2 пари на ока и лягаше като тежко бреме повече върху ниските качества тютюн, отколкото върху високите. Той се плащаше веднага с първата продажба.

2. Месахе бедели. — Съществувал преди Танзимата или реформата. Този налог бе от 110 пари върху дюнюм (1100 пари или 27,5 пиастри на хектар), плюс 2 пари за ресид параф (плащане за подписа). Ние видяхме, че средният

добив от дюнюм варира от 110 от 200 оки; така, че тоя налог повишаваше с една пара цената на тютюна.

Османското правителство беше определило вътрешното мито на 50 пари за тютюните от Одрин, Хасково и пр.; на 55 пари за тютюните от южната част на Родопите, плюс 2 пари за интизап, или всичко — 57 пари. Митото за продадените количества тютюн в чужбина беше фиксирано с тарифата от 1838 г. на 25 пари. Разликата от 32 пари, която съществува между тези две цифри, беше искана от данъчните чиновници в Драма, в Солун и пр. като месах бедели от европейските търговци, или ако ги нямаше, от производителите. . . (с. 523)

Капариране и авансиране на капитали

Повсеместно е установено производителите в Турция да се авансират. Впрочем не съществуват пазари, където тютюните да се транспортират, за да бъдат продадени от комисионерите. Капаро се дава още в момента, когато се третира сделката по бъдещата реколта. Заемите започват обикновено през юли в Одрин и по време на приготовлението на разсада в южните кази на Родопите. Към декември или януари купувачът получава стоката. (с. 525)

Закупуване в Североизточните Родопи

Ето как оперира фирмата Бадети в Едирне. Щом като производителите имат нужда от пари, някакви затруднения със съседа, претенции към властите, г-н Бадети ги авансира, помирява, застъпва се за техните права. Когато някой купувач се обърне към тези производители, те не сключват сделка с него, без да се консултират с г-н Бадети и без да го предпочетат при равни цени. Въпреки грижата на този търговец при избора на клиентите си той не може да им се довери, че те точно ще му предадат това, което му дължат, за да покрият своя аванс. Неговите агенти кръстосват селата, следят за сушенето на листата и вземат от наличните количества по една, две, три и пр. оки. Това активно наблюдение не пречи на производителите да се възползуват от блгоприятните случаи и да ощетят понякога заемодателя с две трети или три четвърти от реколтата. Те продават например една четвърт от нея на съседите или на спекуланти; останалата част отнасят в града и я продават при благоприятни условия в замяна на стоки, от които имат нужда. Клиентите, за свое улеснение, удовлетворяват г-н Бадети за взетия в повече аванс със зърнени храни, коприна и други земеделски продукти. Най-неплатежоспособните плащат лихва и се издължават следващата година, ако са добросъвестни. (с. 525)

Закупуване във вътрешността и в Южните Родопи

. . . Някои от търговците в Цариград, които търгуват с тютюн, отиват през ноември и декември в Енидже, Ксанти, Драма и пр. и се свързват пряко с производителите. Други изпращат от тяхно име свои агенти, на които плащат комисионна по 10 пари на ока на тютюна от Драма и по 20 пари от Енидже.

Купувачите или техните комисионери се заангажират да вземат цялата предстояща реколта с изключение на шкартото. Пазарлъкът между страните не е окончателен, докато не е дадено и получено капарото. В това спазаряване цената на продукта никога предварително не се уточнява. След събирането и сушенето на листата купувачът ще уточни качеството на стоката. Ако не ха-

реса или не намери в добро състояние цялата или част от доставката, той дава писмено удостоверение на производителя, че може да разполага със стоката. Той не може да отхвърля дефектната част от стоката, ако тя е значителна, и да запази за себе си останалата. Снабден с тази писмена бележка, без която не може да продаде реколтата си, производителят търси друг купувач, който изплаща на първия освен капарото и авансираните суми в течение на годината, но и дадената комисионна на агента. Тази комисионна обезщетява търговеца в Цариград от тази комисионна, която той трябва да плати за да замени стоката, която не е доставил. (с. 526)

Уточняване на цените

Ето начина, по който се постъпва при определяне на цените на тютюнсвата реколта в главното селище на казата.

Търговците от Цариград и тези от производителите, които искат да вземат участие в разискванията, се събират в определен ден и час. Взема се под внимание качеството на реколтата, изобилието или недостигът. От тази преценка следват мотивите да се намали, повиши или задържи цената от миналата година. След като се определят действителните нужди на търговията, становищата се сближават и се установява съгласие. Така определените цени са задължителни за купувачите, като изключим времето, когато все още се разисква. Тези, които не искат да продават, са задължени да дадат разрешение за продажба на стоката, която е капарирана, съгласно по-горе описания начин. (с. 526)

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Проблемна комисия за изучаване миналото,
бита и културата на населението в Родопите

РОДОПСКИ СБОРНИК

ТОМ V

Под ред. на акад. ХР. ХРИСТОВ, проф. П. ПЕТРОВ
и проф. СТР. ДИМИТРОВ

София . 1983

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ